

תוכן העניינים

1	מגולם לכלי: 'בעילת מצווה' כטרנספורמציה	אביטל דוידוביץ' אשד
21	What is a <i>tannay</i> ?	מולי וידאס
97	על היחס בין נוסח הבבלי למסכת זבחים בכתב יד קולומביה (893 X 141) T לבין נוסח פרשן אנונימי קדום	אליעזר קורצווייל
135	Graphic Symbols for God's Name in an Unknown Recension of the <i>Tanhuma</i> from the Cairo Genizah	טובה סכר ומשה לביא
175	נוסחי ברכת "אהבה" בערבית לאור קטעי הסידורים מן הגניזה הקהירית	שמעון פוגל ואורי ארליך
197		תקצירים בעברית
I		תקצירים באנגלית

CONTENTS

Avital Davidovich Eshed	From Raw Material to Vessel: <i>Be'ilat Mišvah</i> (Religiously Sanctioned Intercourse) and Transformation in Talmudic Halakhah (Heb.)	1
Moulie Vidas	What is a <i>tannay</i> ?	21
Eliezer Kortswiel	On the Relation between the Version of Babylonian Talmud Tractate Zevahim Columbia Manuscript and the Version of an Anonymous Ancient Commentator (Heb.)	97
Tova Sacher and Moshe Lavee	Graphic Symbols for God's Name in an Unknown Recension of the <i>Tanhuma</i> from the Cairo Genizah	135
Shimon Fogel and Uri Ehrlich	The Versions of the " <i>Ahava</i> " Blessing for the Evening Service According to the Cairo Genizah Prayer-Books (Heb.)	175
Hebrew abstracts		197
English abstracts		I

על היחס בין נוסח הבבלי למסכת זבחים בכתב יד קולומביה X 893 (T 141) לבין נוסח פרשן אנונימי קדום

אליעזר קורצויל

פתיחה

כל המעיין בכתב יד קולומביה X 893 (T 141) (כתב יד תימני. להלן כתב יד ק) למסכת זבחים שם לב מיד לחילופי הנוסח המיוחדים המצויים בו בהשוואה לשאר העדים למסכת. תופעה זו אינה ייחודית לכתב יד ק, אלא היא חלק מתופעה כללית הקיימת בנוסחי כתבי היד התימניים. מן המחקרים שאציין להלן עולה, שחילופים אילו אינם פרי הגהות ושיבושים בלבד, אלא הם משקפים נוסח אחר של הסוגיה.

אחד הכלים המרכזיים העומדים לרשותו של החוקר כדי להעריך את טיבו של הנוסח ואת ייחודו, הוא השוואת נוסח כתבי היד לנוסחים שמשקפים בפירושי הראשונים והגאונים. גילוי זיקה ביניהם תהווה ציר מרכזי במאמר זה.

נותר בידינו מספר מועט מאוד של פירושי ראשונים למסכת זבחים. מצב זה מחייב תשומת לב רבה לכל קטע של פירוש קדמון שנמצא, מתוך מגמה לנסות ולשחזר את נוסח הגמרא המקורי שעמד לפני הפרשן, ולנסות לעמוד על היחס בין נוסח הפירוש לבין נוסח כתבי היד.¹

במאמר זה אציג את השימוש במתודה זו של השוואה בין נוסח כתב יד ק במסכת זבחים לבין נוסח של פרשן מהראשונים במטרה לבחון את טיב הנוסח. אשווה בין נוסח כתב יד ק לנוסח של פרשן קדמון שפירושו נמצאו ב'גניזה הקהירית'. למיטב ידיעתי טרם נערכה בדיקה מקיפה על תרומתו הייחודית של פרשן זה לחקר הנוסח. הדיונים שנערכו עד כה באשר לנוסח בבלי זבחים נשענו רק על אופיים ותוכנם של השינויים בין כתבי היד הישירים, ולא נלקח בחשבון הנוסח המשתקף בפירושו של פרשן זה. כפי שאראה במאמרי, פירוש זה שהתגלה ב'מקרה' יש בו כדי לשנות באופן משמעותי את המסקנות על טיבו של כתב יד ק ועל מקומו במסורת הנוסח במסכת זבחים בפרט, ולחייב משנה זהירות בהסקת מסקנות על מסורת תימן באופן כללי. בפרט אראה שאין להסיק מסקנות על מסורת תימן רק על סמך השוואה למסורות אחרות שבידינו.

* מאמר זה הוא חלק מעבודת דוקטור שאני כותב במחלקה לתלמוד באוניברסיטת בר אילן בהנחייתו של ד"ר מרדכי סבתו.

1 רשימה של פירושי הראשונים מובאת להלן, בחלק העוסק בפרשן האנונימי.

למסכת זבחים יש חמישה כתבי יד שלמים ודפוס ראשון:

1. קולומביה (T 141) X 893 (ק).
2. מינכן 95 (מ).
3. וטיקן 118-119 (1181).
4. וטיקן 121 (1211).
5. פריז H 147a (פ).
6. דפוס ראשון ונציה רפ"ב.²

ק- הוא כתב יד תימני, שאר ארבעת כתבי היד האחרים ממוצא אשכנזי.³

כמו כן שרדו מהמסכת מספר קטעי גניזה.⁴

לחילופי נוסח ישנן כידוע סיבות שונות: טעות בהעתקה, אשגרות, הוספות, הגהות ועריכות שונות של הסוגיה.⁵ אולם ישנה תופעה נוספת של חילופי נוסח, שאין מקורם בטעויות ובהגהות, אלא הם שייכים לשלבים הקדומים בתהליך ההתהוות של נוסח התלמוד.

במאמר זה אני מבקש למקד את הדיון בטיבו של כתב יד ק. אולם בטרם אגש לעניין באופן מפורט, אציג מספר עקרונות חשובים בחקר נוסח התלמוד.

- 2 רבינוביץ, דקדוקי סופרים, עמ' 8 (בהקדמה) מציין שהיו בידיו גם מהדורות ונציה רפ"ט וש"ח והעיר בכל מקום על השווה והשונה בין דפוס וונציה. דפוס ש"ח מצוי בגרסה דיגיטלית בספרייה הלאומית והשתמשתי בה.
- 3 לתיאור מפורט של כתבי היד ראו כ"ץ, תיאורי, עמ' 4-35; וסטרייך, כל הזבחים, עמ' 2-3 בנספח א'. על כתב יד 1181 ראו גם: רוזנטל, כריתות, עמ' ד בהערה 9.
- 4 לרשימת קטעי הגניזה ראו קטלוג זוסמן וקטלוג הספרייה הלאומית, מחלקת כתבי היד.
- 5 על תופעת האשגרות ראו סבתו, כתב יד, עמ' 290-291 ובהערות 39, 42; שושטרי, סוכה, עמ' 1 ובהערה 3; פניאל, הזורק, עמ' 29. על הוספות בתלמוד ראו ברודי, ספרות, עמ' 270 ובהערה 138; פרידמן, שוב למימרות, עמ' 57-135; פרידמן, לתלמודם, עמ' 280; פרידמן, הוספות, עמ' 291-312; פרוש, שינויי, עמ' 53; סבתו, כתב יד, עמ' 224-225. על תופעת ההגהות ראו שפיגל, עמודים, עמ' 27-217; שושטרי, סוכה, עמ' 366 ובהערה 16; פרוש, שינויי, עמ' 51-64. על עריכות שונות ראו אפשטיין, מבוא, עמ' 1-2. דיון בדברי אפשטיין ראו רוזנטל, תולדות, עמ' 8; כשר, הוצאה חדשה, עמ' 7; רוזנטל, תמורה, עמ' 317-356. דיון בדברי רוזנטל ראו פרידמן, להתהוות, עמ' 71 ובהערה 14; שרמר, לישנא אחרינא, עמ' 117-161. וראו גם את השערות של " רוזנטל, כריתות, עמ' 215-216 בדבר שינויים וחילופים המצביעים לדעתו 'על שלב קדום בתולדות מסירתו של התלמוד הבבלי בראשית ימיה'. לדבריו ישנה סוגיה קדומה שעמדה בתשתית של שתי המסורות מבחינת המבנה של הסוגיה אבל לשונה ובעיקר מרכיביה לא היו קבועים בה. על עריכות תלמוד שונות בכתבי הגאונים ראו אפשטיין, שרידי, עמ' 460 (= אפשטיין, מחקרים, ב כרך א, עמ' 378) דיון בדברי אפשטיין ותפיסה שונה ראו ברודי, ספרות, עמ' 237-289; שרמר, בין מסורת, עמ' 375-399; שושטרי, סוכה, עמ' 362-365 ובהערות; שושטרי, מאגדה, עמ' יז-מד.

עקרונות בחקר נוסח התלמוד

מחקרים רבים נכתבו על נוסח התלמוד מימיה הראשונים של חוכמת ישראל ועד היום. במהלך השנים נסקרו המחקרים במאמרים שונים, ואיני רואה צורך לחזור על הדברים במסגרת זו. אסתפק בכמה הערות שיסכמו בקצרה חלק מאבני היסוד המרכזיות של המחקר בתחום זה, והן עולות מדבריהם של א' מארכס, א' אפטוביצר, א"ש רוזנטל, ש"י פרידמן ואחרים.⁶

מארכס טען שהחוקר אינו יכול להסתפק באיסוף הגרסאות בלבד, עליו גם לבחון את השינויים בין הגרסאות השונות בהתייחס לרקע הגאוגרפי שלהן. זהו למעשה הבסיס למונח 'ענפי נוסח'. מארכס גם הדגיש את הצורך להשוות את הנוסח בעדי הנוסח עם נוסח הגאונים ונוסחי הראשונים.

אפטוביצר הדגיש את הצורך להעריך את עדי הנוסח מבחינת טיב הנוסח ולהעדיף עד נוסח קדום וטוב על פני נוסחים מאוחרים יותר גם אם הם דומים יותר ביניהם.⁷ רוזנטל ייחס חשיבות רבה ליצירת אילן יוחסין "היודע לתלות משפחות כתבי היד זו בזו, ולהועיד לכל אחת את מקומה ואת ערכה". הוא קבל על כך שהמהדירים מסתפקים בהבאת שינויי הגרסאות, כשמטרתם העיקרית בהבאת שינויים אלו היא הבנת דברי המפרשים הראשונים, והם אינם טורחים 'כלל להגיע על ידם אל משהו של מיון וייחוס, ו-recensio ו-stemma כלשהם'.⁸

המחקר של פרידמן האיר את הצורך בהשוואה מדוקדקת של חילופי הנוסח בין עדי הנוסח השונים מתוך ניסיון לגלות "התנהגות סדירה בין עדי הנוסח",⁹ כלומר לזהות

- 6 ראו: מארכס, ביקורת, עמ' 279-285; אפטוביצר, תענית, עמ' 205-217; רוזנטל, תולדות, עמ' 2. וראו גם תמצית דבריו אצל סגל, מסורת, עמ' 41. וראו גם זוסמן, אוצר, עמ' 20. פרידמן כינס את המאמרים המרכזיים בתחום זה בספרו 'סוגיות בחקר התלמוד הבבלי' בשער הנוסח. עוד יש להוסיף שביקורת נוסח התלמוד אינה תחום שעומד בפני עצמו. היא שייכת לתחום רחב יותר של ביקורת הטקסט. ישנן שאלות משותפות שמעסיקות את חוקרי התלמוד הבבלי ואת חוקרי הטקסטים העתיקים כאחד. ראו על כך: ברודי, ספרות, עמ' 285-286 ובנסמן שם.
- 7 בנקודה זו ראוי לציין את מאמרו של בר-אשר סיגל, על שימושים, עמ' 229-266. לדעתו, כיוון שגם כתב היד היותר טוב איננו נקי מפגמים, עלינו להשתית את הכללים בתורת הלשון של הארמית הבבלית, על מירב הדוגמאות שיכולים לנו ללקט מכלל עדי הנוסח של התלמוד וכלשונו: 'גם אם נכריע מהו כתב היד הטוב ביותר למסכת כלשהי, עדיין נצטרך לברר כל פעם מחדש מהו כתב היד המשמר את הנוסח הטוב ביותר למילה או לצורה דקדוקית בסוגיה', שם עמ' 257.
- 8 על חשיבות המחקר ה'סטמאטולוגי', ראו מה שכתב תלמידו אליעזר סגל, מגילה, עמ' יב-יט ובהערות הרלוונטיות שם. וכן אצל בנוביץ, שבועות שתיים, עמ' 11-19. וראו גם שושטרי, תרומתם, עמ' 1 והערה 6 (אני מודה לד"ר שושטרי שנתן לי לעיין במאמר לפני פרסומו). חשוב לציין שהמושגים recensio ו-stemma שייכים לחקר הנוסח באופן כללי. ראו על כך בהרחבה טרובאטו, כל מה שרצית.
- 9 פרידמן, סוגיות, עמ' יד.

עדי נוסח השומרים על סוגי חילופים מוגדרים לעומת עדי נוסח אחרים, ומתוך כך להגיע להגדרה ברורה של ענפי הנוסח השונים.

חלוקה לענפי נוסח¹⁰

א"ש רוזנטל במחקרו על מסכת פסחים מצא שני ענפי נוסח קדומים, שאינם תוצאה של הגהות סופרים או תיקוני חכמים, וגם אינם תוצאה של עריכות שונות של התלמוד. לדעתו, זו תוצאה של המסירה בעל פה, המאוחרת משלב עריכת התלמוד ומקדמת משלב כתיבתו הסופית, וראו להלן בפסקה הבאה העוסקת במקורם של החילופים.¹¹ עוד עולה ממחקרו, שענפי הנוסח במסכת פסחים אינם מתפלגים למסורת אשכנזית ולמסורת מזרחית. שני הענפים, יסודם במסורת מזרחית קדומה, ולשני הענפים יש עדים מזרחיים התומכים בגרסתם. מסקנה זו תואמת מחקרים נוספים שנעשו על המסכתות השונות.¹²

מקורם של החילופים

שאלת מקורם של חילופי לשון מובהקים מצויה במחלוקת שבין א"ש רוזנטל ובין ש"י

10 לסקירה מקיפה על תופעת חילופי הנוסח השייכים לאותה עריכה אך מייצגים ענפי נוסח שונים, ראו רוזנטל, פסחים; רוזנטל, תולדות; רוזנטל, כתב יד; פרידמן, לאילן, עמ' 96-104. (= 'סוגיות בחקר התלמוד הבבלי', עמ' 195-203); פרידמן הוסיף עוד פרטים חשובים במאמרו 'להתהוות שינויי הגרסאות בתלמוד הבבלי'. ראו פרידמן, להתהוות, עמ' 68 הערה 1 (= 'סוגיות בחקר התלמוד הבבלי', עמ' 158 הערה 1); פרידמן, ענף נוסח, עמ' 133-193 ובהערות שם. וראו גם זוסמן, אוצר, עמ' 12-13. וראו גם בנוביץ, ענפי הנוסח, עמ' 5-38; דנציג, לתלמודם, עמ' 155-157; ארזי, תמיד, עמ' 265-272; עמית, מקום שנהגו, עמ' 3-18; עמית, היה קורא, עמ' 223-267; סבתו, בבלי סנהדרין, עמ' 80-98; שושטרי, סוכה, עמ' 365-366; שושטרי, שני טפסים, עמ' 1-4. על היקף התופעה ראו ברודי, ספרות, עמ' 287 ובהערה 214 שציין שאפשרי הדבר שלא בכל המסכתות ישנם שני ענפי נוסח. וראו פרידמן, להתהוות, עמ' 101 ובהערה 82 שסקר מחקרים נוספים מאז דבריו של ברודי 'המורים על פילוג ברור בנוסחי המסכת הנידונה' (=סוגיות בחקר התלמוד עמ' 190 ובהערה 82). סבתו, בבלי סנהדרין, עמ' 82 כתב: 'בכך לא באתי לטעון כי המסכת כולה על כל סוגיותיה נמסרה לנו בשני נוסחים'. וכעין דברים אלו ואף ברורים יותר ראו: סבתו, מוקדם ומאוחר, עמ' 151-153 ובהערה 16.

11 ממצא זה שונה מהשערותיהם של מארכס, ביקורת עמ' 280 ומ' כשר, הוצאה חדשה, עמ' 481-482 בדבר שתי עריכות שונות של הישיבות בבבל: ישיבת סורא וישיבת פומבדיתא. אכן, ביחס למסכת תמורה, רוזנטל, תמורה עמ' 317-356 הגיע למסקנה שענפי הנוסח משקפים שתי עריכות שונות.

12 חשוב לציין שלשוני בהיקף המחקרים, בין אם נעשו על מסכתות שלמות ובין אם נעשו על פרקים או סוגיות בודדות, לא הייתה השפעה על המסקנות בתחום זה.

פרידמן.¹³ מכיוון שמחלוקת זו נסקרה במחקרים רבים, איני רואה צורך להביאה בפירוט, אלא אזכיר בקצרה את עיקרי התפיסה של כל אחד.

רוזנטל הציג דגם הרואה בחילופי הנוסח, עניין של מסירה בעל פה, המאוחרת לשלב עריכת התלמוד ומוקדמת לשלב כתיבתו הסופית. 'אף לאחר ש'נערך' ונסדר - מבחינת ענייניו ותכניו - נמסר עוד זמן ממושך... בהרצאה חופשית, שוטפת וזורמת, בלתי כבולה בידי 'נוסח' כתוב, בלעדי, מוגמר וקפוא'.¹⁴ רוזנטל הגיע למסקנה זו לאור איכותם (ולאו דווקא כמותם) של החילופים שאינם בתוכן ובהלכה, אלא בלשון, והיותם 'חילופי לשונות כבדי משקל'.¹⁵

פרידמן, לעומתו, הציג דגם אחר.¹⁶ פרידמן מתבסס על בדיקת כל החילופים בפרק "השוכר את האומנין".¹⁷ הבדיקה נעשתה באמצעות מהדורה סינופטית של הפרק. בדרך זו מראה פרידמן שעל אף מציאותם של חילופים רבים, הרי 'רוב הנוסח, סדרו, תוכנו ולשונו, נמצא זהה וקבוע במילה בשני הענפים'.¹⁸ לדבריו, מצב זה אינו מאפשר קבלת הדגם של חילופים בשל מסירה בעל פה, כפי שהציג רוזנטל, אלא אדרבה, התלמוד יצא מתחת ידי עורכיו שלם לא רק בתוכן אלא גם בלשון! וקרוב לוודאי שאפילו בכתב, אלא שאינו 'סגור וחתום אלא פתוח וגמיש'. ענף אחד נוהג בשמרנות כלפי הנוסח שקיבל, ואילו ענף אחר פועל ויוצר, כי 'חכמיו רואים במסירת נוסח התלמוד לא רק תפקיד של שימור ושמירה, אלא אף תפקיד של פיתוח, טיפול, תיקון לשון, שיפור סגנון, שכלול מינוח והבהרת תוכן'.¹⁹

- 13 חילופים שאינם תוצאה של הגהות סופרים או תיקוני חכמים, וגם אינם תוצאה של עריכות שונות של התלמוד.
- 14 רוזנטל, תולדות, עמ' 8. פרידמן, להתהוות, עמ' 70 כתב על פי שיטת רוזנטל כך: 'הגמישות של המסירה שבע"פ היא היסוד והגורם לשינויי הגרסאות'. (=סוגיות בחקר התלמוד עמ' 160).
- 15 ראו רוזנטל, תולדות, עמ' 10: 'אבל לא הכמות עיקר אלא האיכות'. אין בדבריו כדי לשלול את הכמות במכלול השיקולים, אלא כוונתו להדגיש יותר את איכותם של החילופים. וראו עוד: רוזנטל, תולדות, עמ' 23. וראו גם מה שכתב וולד, אלו עוברין, עמ' 271-272. 'י ברודי, ספרות, עמ' 276-286 מקדיש פרק שלם לקשר שבין אופי החילופים ובין התפיסה של מסירה בעל פה. עמית, מקום שנהגו, עמ' 8 העיר על שיטתו של רוזנטל: '...היינו מצפים לראות הרבה יותר התפלגויות בנוסח...'
- 16 פרידמן, לאילן; פרידמן, להתהוות; פרידמן, השוכר. גם פרידמן מתאר מצב דומה למה שתיאר רוזנטל. כלומר: החילופים אינם במסגרת הטעות או הוספות של מעתיקים או חיסורים שנעשו על ידיהם.
- 17 ראו פרידמן, השוכר, עמ' 25; וולד, אלו עוברין, עמ' 273. העיקרון הוא: ניגוד עקבי.
- 18 פרידמן, להתהוות, עמ' 73.
- 19 פרידמן להתהוות, עמ' 76. וולד, אלו עוברין, עמ' 274 ניסח זאת כך: 'דגם התפתחותי של תהליך היווצרות שינויי הגרסאות, בתקופה ממושכת למדי ובתוך טקסט שכבר נתגבש גיבוש לשוני, אבל טרם נתקדש קדושה יתרה בעיני לומדיו ומוסרי'. לפי שיטתו של פרידמן, ענפי הנוסח משקפים הבדל בין שמרנות ובין פתיחות וגמישות. הרי שבמקומות בהם אנו מוצאים ענפי נוסח שונים, ניתן לדבר על שני ענפים בלבד גם אם נמצא הבדלים ברמת השמרנות והפתיחות שהרי אחד יהיה

המתודה המחקרית שאותה נקטו החוקרים

לאור זאת נראה שלמתודה המחקרית יש השלכה ישירה על מסקנות המחקר. רוזנטל ובעקבותיו סגל וסבתו, הניחו את היסוד לקביעת מקוריות הנוסח בבדיקת ההתאמה בין נוסח כתב היד ובין מסורת הגאונים ועדי נוסח מזרחיים קדומים וראשונים קדומים כדוגמת הר"ח, הרי"ף והרי"ץ גיאת, וכל זה יחד עם ניתוח הסוגיה.²⁰ מאידך גיסא, אצל וולד ועמית, המאמצים באופן עקרוני את גישתו של פרידמן, ניתן להבחין בדרך שונה, שאותה אפרט להלן. נראה שכתוצאה מכך הם הגיעו למסקנות שונות בדבר מקוריותה של מסורת כתבי היד התימניים.²¹

הניגוד העקבי

וולד ועמית משתמשים בעיקרון, שאותו הם מכנים 'הניגוד העקבי'. ש' וולד מציג את העיקרון באופן בהיר וקולע:

אם מצאנו בין עדי הנוסח של יחידה תלמודית מסוימת כמות גדולה של שינויי גרסאות, כשקבוצה של עדי הנוסח גורסת בעקביות גרסא הפוכה מזו הנמצאת בקבוצה אחרת, ולעומתן עדי נוסח אחרים גורסים לפעמים כקבוצה זו ולפעמים כקבוצה זו - יש להניח שהקבוצות העקביות שומרות על מסורות נוסח עתיקות (יחסית לכלל עדי הנוסח), ואילו הנוסחים המעורבים נוצרו מתוך מיזוגם של שתי המסורות העתיקות.

ההנחה היא שמעתיק אחד, בקצה האחד של העולם, לא יבחר מתוך ערבוביה של מאות שינויי גרסאות-באופן מקרי לגמרי-תמיד בגרסא הפוכה מזו שבחר בה מעתיק אחר בקצה השני של העולם. לעומת זאת, סביר מאד

הענף השמרן והשאר ייצגו את הענף הגמיש, היוצר על הדגשיו השונים. חשוב לציין שפרידמן, ענף נוסח, עמ' 134, מדגיש שלא בכל המסכתות אנו מוצאים את אותו הדגם ולא בכל המסכתות ענפי הנוסח מובחנים זה מזה באותה מידה.

20 רוזנטל, כתב יד, עמ' 23-32; סגל, מגילה, עמ' 271, סגל, מסורת. על פי סגל, מגילה, עמ' 271 כתב יד קולומביה נמצא ככתב יד ש'אין ספק שיש להניח... בפנים ההוצאה. כתב יד זה הוכיח את עצמו כבעל מסורת דווקנית ומיוחדת...'. על אף הדברים, סגל מציין את חסרונותיו של כתב יד קולומביה מבחינת טעויות סופרים, השמטות, השפעה חזקה של הרי"ף, השפעה מכרעת של הרמב"ם בנוסח המשניות; סבתו, כתב יד, עמ' 3-228. והשוו להלן בדוגמה א.3.

21 סבתו, מוקדם ומאוחר, כבר עמד על שתי נקודות בסיסיות הקשורות לדרך המחקר של עמית וולד, אשר על כן אביא את הדברים בקיצור.

להניח שייווצרו (במשך הזמן) טיפוסים מעורבים, מתוך תהליך של מיזוגן
ההדרגתי של שתי מסורות שונות.²²

כלומר, כשישנם שני ענפים המנוגדים ביניהם בעקביות, הם, על פי העיקרון שומרים
'על מסורות נוסח עתיקות, ואילו הנוסחים המעורבים נוצרו מתוך מיזוגן של שתי
המסורות העתיקות'.²³
סבתו מציג דעה נגדית וזו לשונו:

טיעון זה אינו נראה בעיניי כלל. העובדה ששני כתבי יד שונים זה מזה במאה
מקומות, ושכתב יד שלישי נוטה בחצי מן המקרים לכתב יד אחד ובחצי מן
המקרים לכתב יד אחר, עובדה זו אינה מלמדת דבר על טיבו של כתב היד
השלישי, אלא אם כן נניח מראש, ששני כתבי היד האחרים מייצגים שני ענפי
נוסח מקוריים. ואולם באותה מידה נוכל לומר שכתב היד השלישי הוא
המקורי ושני כתבי היד האחרים נטו ממנו כל אחד בחמישים מקרים.²⁴

קנה המידה לקביעת מקוריותם וטיבם של עדי הנוסח, לדעת סבתו הוא: בדיקת לשונם
של כתבי היד, נוסחם, ומידת התאמתם לנוסח הגאונים.²⁵

הקריטריון של נוסח הגאונים

עמית מציג עמדה שונה מהעמדה של סבתו בנוגע לנוסח הגאונים. במאמרו 'מקומם של
כתבי היד התימניים במסורת הנוסח של בבלי פסחים', הוא טוען שלא ניתן להגדיר את
הנוסח התימני כענף מסירה קדום.²⁶ זאת מפני שברוב המקרים של שינוי קיצוני, השוני
מתבטא בהוספות ארוכות בכתבי היד התימניים, מה שמצביע לדעתו על מגמה מאוחרת

22 וולד, אלו עוברין, עמ' 273. כאמור, בחרתי בוולד משום שהוא מנסח את העיקרון בצורה בהירה
אבל דבריו מיוסדים על שיטתו של פרידמן: 'פרידמן ניתח את תפוצת הגרסאות של בבא מציעא
על הבסיס של ניגוד עקבי...' (שם). פרידמן, השוכר, עמ' 25 כתב: 'הניגוד העקבי בין שני הענפים,
המודגם לפנינו על פי דוגמאות כה רבות, הוא שקובע באופן חד משמעי שנוסחים אלה תולדות
ישירות הם משני אבות נוסח קדומים ומבודדים זה מזה'. גם עמית, מקום שנהגו. וגם עמית, מקומם,
הולך בשיטה זו.

23 וולד, אלו עוברין, עמ' 273.

24 סבתו, מוקדם ומאוחר, עמ' 151.

25 סבתו חוזר ומדגיש בדברים אלו את דעתם של חוקרים קודמים כפי שהזכרתי לעיל: רוזנטל וסגל.

26 עמית, מקומם. דוגמה נוספת לעיקרון זה ראו עמית, שלמא, עמ' 121-131.

של פיתוח ועיבוד הנוסח.²⁷ עמית מתייחס גם לתופעה נוספת: יש הוספות נוסח ארוכות בנוסח כתה"י התימניים, שהן מתאימות לנוסח הגאונים, כך שלא ניתן להסביר אותן כפיתוח ועיבוד בתימן. עמית מעלה את האפשרות, שעל אף ההתאמה בין נוסח כתבי היד התימניים לנוסח הגאונים, במקרים אלו מדובר בנוסח משני. ההסבר הוא שגם נוסחאות הגאונים הן משניות. השינויים האלו חדרו לנוסח התלמוד בתקופת הגאונים לאחר ההתפלגות לשני ענפים.²⁸ סבתו לעומתו, רואה את האפשרות הזו כפחות סבירה: 'זו אפשרות רחוקה, וכדי לבססה צריך להביא הוכחה משכנעת'.²⁹

הגישה לחילופי הנוסח מבחינת מקורם ומאפייניהם, חלוקת עדי הנוסח לענפי נוסח, התפיסה המחקרית הנלווית לכך והיחס לנוסח העולה מכתבי הגאונים, כל אלה הן סוגיות הליבה בחקר נוסח התלמוד, וכל העוסק בהן חייב להביא אותן בחשבון.

כתבי היד התימניים

כיום ידועים לנו שישה כתבי יד תימניים, המכילים עשר מסכתות מן התלמוד הבבלי:

- 27 עמית, מקומם, עמ' לט כתב: 'לדעתי עובדה זו מצביעה על כך שמדובר במגמה מאוחרת, מגמה של צירוף פירושים לטקסט התלמודי תוך כדי מסירתו בתימן'. להכרעה זו הוא מצרף גם את העיקרון של הניגוד העקבי שהזכרתי לעיל.
- 28 עמית, מקומם, עמ' סא כתב: 'שינויים אלו נכנסו לנוסח התלמוד בתקופת הגאונים לאחר פילוג הענפים'. עמית נוטה להסבר זה משום שבדיקת החילופים מעלה לדעתו שהם שינויים ברמה משנית ביחס לשני ענפי הנוסח. וראו גם בעמ' לט. וכן עמית, שלמא עמ' 126-127. וראו גם בהערה 17. וראו גם מה שכתב ש"י פרידמן, תוספתא עתיקתא, עמ' 147 בהערה 52: 'ולפי זה אפוא אין נוסח כת"י ע' הבבלי עצמו' אלא נוסח מורחב של הבבלי, הכולל סממנים מלשונות הגאונים... מכך משמע שכת"י ע' אינו נוסח מקורי שהרי גרסאותיו נראות כנוסח שנתפתח על בסיס הנוסח הקצר, לשם הבהרה ופירושו'. יש להדגיש שפרידמן מדבר על נוסח התוספתא ולא על נוסח הבבלי ועל אף ההבדל, יש בכך כדי להדגים את התפיסה העקרונית של פרידמן; א' עמית, מקום שנהגו, עמ' 17 כתב: 'השוני מתבטא בהוספות ארוכות בכתבי היד התימניים. לדעתי עובדה זו מצביעה על כך שמדובר במגמה מאוחרת, מגמה של צירוף פירושים לטקסט התלמודי תוך כדי מסירתו בתימן'. וראו גם הערה 61.
- 29 סבתו, מוקדם ומאוחר, עמ' 153. ובהערה 23 הוא כותב: 'אין אני שולל את האפשרות שגרסת הגאונים היא גרסה משנית, אלא שאפשרות זו היא אפשרות רחוקה, וכדי לבססה צריך להביא הוכחה משכנעת. בדוגמאות אלו לא ראיתי הוכחות משכנעות לכך'. והשוו לסבתו, כתב יד, עמ' 177 ובהערה 202 על האפשרות שנוסח הגאונים הוא נוסח מוגה. בהקשר זה יש לציין את מחקריו של עוזיאל פוקס העוסקים במידת שימור הנוסח של התלמוד בידי הגאונים ובמידת ההתערבות שלהם בנוסח התלמוד. לתופעה זו יש השלכה לשאלת מעמדם של נוסחאות הגאונים כנוסחאות מקוריות. ראו על כך פוקס, מקומם, עמ' 21-25 וביבליוגרפיה הנסמן; פוקס, הגהותיו, עמ' 601-626.

פסחים, יומא, סוכה, ראש השנה, מגילה, תענית, מועד קטן, סנהדרין, מכות, זבחים ועוד קטעים מדפים בודדים.³⁰

רוזנטל ייחס חשיבות רבה לנוסח כתבי היד התימניים עבור חקר נוסח התלמוד.³¹ במהלך השנים מאז מחקריו של רוזנטל, הושוו כתבי היד התימניים של מסכת פסחים וגם של מסכתות אחרות, לנוסחים אחרים. בהשוואה הייתה התייחסות גם לנוסח וגם לנוסח וגם ללשון.³² יש חוקרים המאשרים את קביעתו של רוזנטל. מחקרים אחרים

30 קארה, כתבי היד, עמ' 2-3. וראו בעמ' 11 שהביא את רשימת הדפים הבודדים. על כך יש להוסיף קטע נוסף מכתב יד תימני של מסכת גיטין שלדעת י' טובי, קטע, עמ' קסה-קעד הוא 'הקדום שבכל כתבי היד התימניים ומן הקדומים בכלל כתבי היד של התלמוד הבבלי'.

31 לסקירת המאמרים ראו סבתו, כתב יד, עמ' 1 הערה 2; סבתו, בבלי סנהדרין, עמ' 81 הערה 6.

32 מחקרים על טיבם של כתבי היד התימניים שפורסמו עד כה:

מסכת פסחים: א"ש רוזנטל בדק את עדי הנוסח של מסכת פסחים בכלל וכתבי היד התימניים בפרט, בבדיקתו הגיע רוזנטל למסקנה שכתב יד אנלאו 271 'הוא בלא שום ספק אחד החשובים ביותר, ולדעתי אף החשוב יותר מכל עדי הנוסח של מסכת פסחים - זה המייצג הנאמן ביותר של מסורת לישראל אחרינא של מס' פסחים'. (=קטע ממכתב ששלח רוזנטל לפרופ' ש' מורג. התפרסם על ידי מורג, רקעה, עמ' 150-151 בהערה 50). בתפיסה זו נקט גם סבתו. ראו על כך בדיון על גרסת ר' חננאל בבבלי פסחים ח ע"ב בין אהרון עמית ומרדכי סבתו: עמית, על גרסת, עמ' 133-144. סבתו, מוקדם ומאוחר, עמ' 145-153 ובהערות במאמרים אלו. גם א' עמית ושל"י וולד בדקו את עדי הנוסח של מסכת פסחים ואת נוסח כתבי היד התימניים. פרק: 'מקום שנהגו' נבדק על ידי א' עמית. ראו על כך עמית, מקום שנהגו, עמ' 17-18, 47-99 עמית כתב: 'כאשר אנו מתבוננים במכלול התופעות שבכתבי היד התימניים אין ספק שאופיים הכללי מתאים לנוסח מפותח; ושוב עמית, מקומם, עמ' לא-עז. ופרק 'אלו עוברין' נבדק על ידי ש"י וולד. וולד, אלו עוברין, עמ' 271-274. וולד, אלו עוברין, עמ' 271 כתב: 'אדרבה שני כתבי היד התימניים משקפים את הנוסח המעורב ביותר הנמצא בידינו'. גם כתב יד קולומביה שייך לקבוצת העדים עם הנוסחים המעורבים. מסקנתם של חוקרים אלו היא: נוסח כתבי היד התימניים למסכת פסחים אינה מקורית, אלא מתאימה לנוסח מפותח ומעורב, נוסח משני. וראו גם פרידמן, תוספתא, עמ' 87-88; פרידמן, הפתגם, עמ' 48 הערה 97.

מסכת יומא: י' אפשטיין מצא שמסורת הנוסח של כתבי היד התימניים לפרק השלישי מייצגים את מסורת הנוסח המקורית של הפרק. ראו: אפשטיין, מסורות, עמ' 36, 39, 69. וראו גם י' פיינטוך, מעשה, עמ' 80 הערה 9 וגם במאמרו של א' טל, חוטם, עמ' 11 הערה 9. וראו שם בעמ' 14 שמניתוח השוואת סוגיות מקבילות הוא הגיע למסקנה שנוסח כתב היד התימני הוא הנוסח המקורי. יש לציין שבדוגמה של טל, נוסח הראשונים וביניהם ר' חננאל והר"ף אינו כשל נוסח כתב יד תימני אלא כשל 'גרסת הרוב' כפי שהוא מכנה שם בעמ' 11 ואע"פ כן הוא מעדיף את נוסח כתב יד תימני. וראו תגובתו של ר' שושטרי, תגובה, שהעיר על מסקנתו של טל בדיון בנקודה זו. א' ברנר מצא גם הוא שמסורת הנוסח של כתבי היד התימניים לפרק הראשון של מסכת יומא מייצגים מסורת נוסח קדומה. ראו: ברנר, מסורות, עמ' 10, 153-157.

מסכת סוכה: ר' שושטרי, מצא שיש לכתבי היד התימניים עדיפות על פני שאר עדי הנוסח. על פי הממצאים, ענף זה הוא המייצג הקרוב ביותר של הנוסח המזרחי הקדום והמקורי... אין ספק שכתב"י התימניים הם כתב"י הטובים והמעולים של המסכת (=שושטרי, סוכה, עמ' 367). בדיקת

החילופים וניתוחם אפשרה לדעתו של שושטרי להעדיף את הענף התימני כנוסח פנים המהדורה עם הסתייגות בדבר טעויות ושיבושים רבים שנפלו בו ויש לתת על כך את הדעת בהתקנת מהדורה מדעית למסכת סוכה. יש לציין שמ' כ"ץ פרסם עוד לפני שושטרי את דעתו על כתב יד אוקספורד כי הוא משמר נוסח משובח של המסכת. ראו כ"ץ, מספר הצדיקים, עמ' 204 ובהערות 14-16. לעומתו, מ' בנוביץ שבדק את נוסח כתבי היד התימניים לפרקים ד-ה במסכת סוכה, סבור שנוסח כתבי היד התימניים משקף נוסח מאוחר ומעובד באותם המקומות בהם הנוסח שלהם שונה מנוסח שאר עדי הנוסח. ראו בנוביץ, לולב וערבה, עמ' 55, הערה 46; עמ' 86; עמ' 131; עמ' 134; עמ' 191, הערה 5; עמ' 195; עמ' 203-204; עמ' 216; עמ' 275-276; עמ' 280, והערה 11 שם; עמ' 375, הערה 16; עמ' 456; עמ' 506, הערה 1; עמ' 617; עמ' 696, הערה 12.

מסכת ראש השנה: ד' גולניקין בדק את נוסח כתב היד התימני (ענלאו 319) באופן חלקי ביותר - על דף אחד. גולניקין מצא שברוב רובם של המקרים הגרסה של כתב היד התימני היא המדויקת ביותר ועל כן נבחרה להיות נוסח הפנים. גולניקין הסתמך לצורך קביעה זו על שני מדדים: א. הגרסה הקצרה. ב. דיוק. לדבריו, טיב השיבושים הם בעיקר טכניים בעוד הנוסח נשמר מידם של המגיהים. לעומת זאת רוב השיבושים בכתבי היד האשכנזיים הם תוצאת ידי מגיהים ומלומדים 'שתיקנו ושיפרו והגיהו את הטקסט על כל צעד ושעל' (=גולניקין, יום טוב, עמ' יט-כ).

מסכת תענית: א' דיימונד, בדק את נוסח כתב היד התימני (יד הרב הרצוג) על ארבעה דפים בלבד. דיימונד כתב שהוא 'נוטה להעדיף כת' זה על חבריו'. ראו דיימונד, תענית, עמ' 26.

מסכת מגילה: א' סגל בדק גם את נוסח כתב היד התימני (קולומביה) על כל המסכת. מסקנתו היא: 'יש טעם לראות את כתב יד ת כנציג המהימן ביותר של המסורת הבבלית' (=סגל, מגילה, עמ' 274). **מסכת מו"ק: ע'** שרמר מצא בפרק ראשון של מו"ק שני ענפי נוסח. כשאחד הנציגים של הענף הרווח הוא כתב יד קולומביה. שרמר מציין שקיימת זיקה מוכחת במקרים רבים לנוסח הגאונים ור' חננאל. ראו שרמר, תרי לישאני; שרמר, משפחות; נוסחאות מכתב יד קולומביה על מסכת מו"ק נתפרסמו על ידי פרייס. ראו פרייס, מו"ק.

מסכת סנהדרין: מ' סבתו בדק את נוסח כתב היד התימני (ת - יד הרב הרצוג) על מסכת סנהדרין. מסקנתו היא 'כי כתב יד ת הוא אכן כתב היד הטוב ביותר למסכת סנהדרין'. ראו סבתו, כתב יד, עמ' 3. ובעמ' 341 כתב: 'עבודתנו זו מוכיחה כי כ"י ת אכן עדיף על פני כל כתבי היד האחרים למסכת סנהדרין'. נ' בעדני בדק את נוסח כתב היד התימני בפרק היו בודקין. מסקנתו על טיבו של כתב היד, כשל סבתו. בעדני מזכיר את מסקנתו של סבתו, ופחות או יותר חוזר על הראיות שהביא סבתו להוכחת מקוריות הנוסח. ראו בעדני, היו בודקין, עמ' 21-22. בעדני, היו בודקין, עמ' 11 כתב: 'שלא כסבתו, נמנעתי בעבודה זו מלהעדיף או להבליט כתב יד זה או אחר'. לא ראיתי שהוא מנמק או מסביר את קביעתו.

מסכת מכות: ס' תוראן בדק את נוסח כתבי היד התימני (יד הרב הרצוג הכולל גם את מסכת סנהדרין) לפרק השלישי: 'אלו הן הגולין'. תוראן מציין שתי נקודות ביחס לחשיבות כתבי היד: א. רק בו נשתמרו גרסאות מקוריות מבין כתבי היד השלמים. ב. רק גרסת כתבי היד התימני מסתייעת במקומות שונים מגרסאות הגאונים והראשונים. תוראן, מכות, עמ' 334 מציין שבאף אחד מעדי הנוסח של הפרק לא נשתמרה מסורת טהורה 'אדרבה כולם מעורבים במידה זו או אחרת'. וראו גם תוראן, מכות, עמ' 25, 325.

מסכת זבחים: ו' וסטרייך בדק את נוסח כתב היד התימני (קולומביה). וסטרייך, כל הזבחים, עמ' 36 כתב: 'כ"י קולומביה מייצג ענף נוסח נקי ולא מעורב... ועל אף העובדה שנשתמרו בו גרסאות

שנכתבו על מסכת פסחים שוללים את מסקנותיו, ורואים בנוסח כתבי היד התימניים נוסח משני, מעורב ומפותח.³³ כאמור, למסכת זבחים יש כתב יד תימני אחד, שאותו אני מצייין ככתב יד ק. ארחיב מעט על כתב יד זה.

כתב יד קולומביה - ק

כתב יד ק 'כולל שני קודקסים של תלמוד בבלי, שהועתקו על ידי סופר אחד.³⁴ כל קודקס כרוך בפני עצמו, ולכל אחד סימון בפני עצמו, אבל הם שייכים לקובץ מקורי אחד.³⁵ קובץ א (T-141) כולל את המסכתות מגילה, מו"ק וזבחים. קובץ ב (T-14a) כולל חיבור מעובד של מסכת ביצה (כולל לקט מן הרי"ף, שאילתות, רמב"ם ורש"י) ומסכת פסחים מן התלמוד הבבלי.

כתב יד תימני למסכת זבחים

בכתב יד ק למסכת זבחים יש קטעים רבים, שיש בהם חילופי נוסח השייכים לתחומים רבים: חילופים מעין 'לישנא אחרינא' לעומת הנוסח הרווח, ³⁶ הבדלים במונחים

איכותיות וייחודיות, אין בכך כדי לקובעו כנוסח הפנים של המהדורה. הסיבה לכך היא שלדעתו גם המסורת האחרת משקפת נוסח מקורי לא פחות מנוסח ק במקומות אחרים. חשוב לציין שעבודתו של וסטרייך עסקה בעיקר בפרשנות פרק שמיני של זבחים - כל הזבחים, ברם יש בה גם התייחסות לענייני הנוסח של הפרק.

33 על ההערכה הלשונית של כתבי היד התימניים נכתבו מחקרים חשובים המשקפים תפיסות ומסקנות שונות. ש' מורג וי' קארה החשיבו את הלשון הארמית שבמסורת תימן, זו המשתקפת מכתבי היד התימניים ומסורת ההגיה של הארמית הבבלי. ראו: מורג, ארמית; קארה, כתבי היד. לעומתם א' בריאשר סיגל ומ' מורגנשטרן במחקריהם הראו את המשניות של הצורות הלשוניות המופיעות בכתבי היד התימנים ולדעתם יש לראות בנוסח המופיע בהם תוצר של עריכה לשונית מודעת. ראו: בריאשר סיגל, מבוא; מורגנשטרן, שיעורים. מורגנשטרן סיים את הפרק במשפט הבא:
'From my analysis, the Yemenite tradition of Babylonian emerges as a conservative but developing conduit of JBA...Similarly, the Yemenite manuscripts contain much that is important, but this too must be corroborated from other sources before being accepted'

גם בחקר הנוסח לא כל כתבי היד התימנים שווים וכל מקרה ומקרה יש לדון באופן מעמיק ורחב המשווה את הנוסח בכתבי היד לעדי נוסח ישירים ועקיפים כדי לעמוד על מקורות הנוסח. קארה, כתבי היד, עמ' 9.

35 סגל, מגילה, עמ' 1. החלוקה לשני קבצים היא מלאכותית.

36 סבתו, כתב יד, עמ' 279 כתב: 'שינויי לשון שהם בבחינת 'לישנא אחרינא' שאינם משנים את מהותה של הסוגיה ולכן קשה לראות בהם הגהות חכמים אבל אינם גם טעויות סופרים.'

ובביטויים, הבדל בסדר הצלעות במשפט, הבדלים בשמות האמוראים, בנוסח הפסוקים ובצורת הכתיב.

כמו כן הנוסח בכתב יד ק נוקט בדרך כלל סגנון של 'לישנא רוויחא', כלומר "לשון מפורטת", תוספת הסבר.³⁷ לא ניתן לומר שדרך זו בולטת באופן מכריע לעומת 'לישנא קייטא' (לשון קצרה), אלא ש'לישנא רוויחא' שכיחה יותר. כמו כן ניתן לומר באופן די ברור שכתב יד ק לא הושפע מהגהות רש"י.³⁸

אומנם למסכת זבחים אין הרבה קטעי גניזה, אולם ניתן לומר כבר בשלב זה שהיחס בין נוסח קטעי הגניזה ובין נוסח כתב יד ק אינו חד משמעי. יש קטעי גניזה שהם קרובים יותר בנוסחם לנוסח כתב יד ק ויש שנוסחם קרוב יותר לנוסח כתבי היד האשכנזיים.³⁹ מצב זה דומה גם בפירושי הגאונים המועטים שבדקתי עד כה.⁴⁰

- 37 לפירוט נוסף על המושגים 'לישנא רוויחא' ו'לישנא קייטא' ראו: סבתו, כתב יד, עמ' 308 ובנסמן שם.
- 38 אציג דוגמה אחת: רש"י דף נו ע"ב דב"ה 'כי התם': 'דומיא דלילה... אי בעית אימא לא גרסינן וה"ג א"כ מאי אלא כי התם...'. בעדי הנוסח מ119112195 ובקטע גניזה Or.1080.2.50 ובדפוסים: 'אם כן מאי אלא עד חצות כי התם... כרש"י. ואילו ב - ק: 'אם כן מאי אלא עד חצות ואי בעית אימא דומיא דהגך...' (בכתב יד פ: במקום 'דומיא דהגך' מופיע 'כי התם'. כמו כן בגליון של קטע הגניזה הנ"ל נוסף 'איב' אימ'). לחילוף זה יש משמעות בהבנת הסוגיה.
- 39 במסגרת מאמר זה לא אוכל להתייחס בהרחבה למצב הנוסח בקטעי הגניזה אבל אתן מספר דוגמאות להמחשת העניין: כתב יד ק שונה מנוסח קטעי גניזה: דף פח ע"ב נוסח הדפוס וכתבי היד מ119195: 'ובעות פנים כתיב' וכן נראה שהיה הנוסח בקטע גניזה שהוא קרע קטן JRUL 1518.9: 'ובעו?ו?...'. ואילו בכתבי היד קפו121 חסר. וכן בדף פט ע"א בכל כתבי היד כולל קטע הגניזה JRUL 1518.9: 'מנלן, מנלן...'. ובכתב יד ק: 'מנא הני מילי מנא לן...'. וכן בדף קב ע"א בכל כתבי היד כולל קטע גניזה JTS MS 8449.9/1: 'הלא כהן הוא' ובכתב יד ק: 'לוי, כהן הוא'. כתב יד ק דומה לקטעי גניזה: דף ל ע"ב בכל כתבי היד הנוסח כמו הגהת רש"י: 'דאי בעינא כזית וכזית הא ניחא...'. ובכתב יד ק וקטע גניזה TS-AS 78.12 הנוסח שרש"י ככל הנראה דוחה: 'דאיבעינא תרתי הא ניחא... למחר בחוץ'. בגליון קטע הגניזה הוסיפו את הגהת רש"י. דף סג ע"א במשנה בכל כתבי היד: 'ויורדין על העקב' ובכתבי היד קו119 ובקטע גניזה Or. 1080.2.50: 'וחורין לעקב'. יש לציין שקטע TS-AS 78.12 יותר דומה לנוסח כתב יד ק ואילו קטע Or. 1080.2.50 יותר דומה לנוסח הרווח.
- 40 במסגרת מאמר זה לא אוכל להתייחס בהרחבה למצב הנוסח בתשובות הגאונים. אבל אתן מספר דוגמאות להמחשת העניין. כתב יד ק שונה מנוסח הגאונים: דף ו ע"ב בכל כתבי היד: 'סכין מושכתן למה שה' ובכתב יד ק: 'לכמות' ובת"ג קה"ש סי' יב כמו הנוסח הרווח; דף טז ע"ב: 'רב משרשיא - יושב לא פריך' נוסח ת"ג, אסף, תרפ"ז, עמ' ק כמו הנוסח הרווח. לרשימה חלקית של תשובות הגאונים על זבחים ראו הבלין, תורתן, עמ' 362; עמנואל, תשובות, עמ' 51; ברודי, תשובות, עמ' 243-242, 343, 428-429; אברמסון, רב ניסים, עמ' 285, 288-290; רבינוביץ, רב שריירא, עמ' רפו, תקסג-תקסד, תקצד; אברמסון, שמואל בן חפני, עמ' 66, 76, 89, 91, 92, 110, 117; הרפנס, גרש ירחים, עמ' רנט; אסף, גניזה, עמ' 106. כמו כן מצויים גם קטעים נוספים על סוגיות מקבילות במסכתות אחרות שמהם ניתן ללמוד על נוסח הגאונים במסכת זבחים. ראו למשל לוי, אוצה"ג, ג, עמ' 31, 81; אוצה"ג, יב, עמ' 88. אברמסון, ע"ז, עמ' 22 הערה 1 מציין שיש לנקוט זהירות במה שקרוי 'נוסח הגאונים': 'כלל גדול הוא בציטאטים שהובאו בספרות: אין שינוי שנמצא בציטאט בטוח אלא אם הוא יוצא מגופו של עניין, אחרת - אפשר שמעשה הסופר הוא או שנעתקו הדברים באשגרה'. וראו גם פוקס,

מכאן אפשר להסיק, שלא ניתן לקבוע באופן גורף ומוחלט שהחילופים הייחודיים שבענף התימני נוצרו בתימן, וגם לא ניתן לקבוע באותו אופן שהחילופים שבענף האשכנזי נוצרו בהכרח באשכנז. כנראה שני הנוסחים יונקים מנוסח שנוצר במזרח - בבבל, אלא שהנוסח המשתקף בכתב יד ק רווח בתימן, והנוסח בכתבי היד האשכנזיים רווח באשכנז.

חשוב להדגיש, שאין באמירה זו כדי לשלול את האפשרות שכל ענף המשיך להתפתח באזור שאליו הגיע, ואף יש דוגמאות המעידות על כך.

פרשן אנונימי למסכת זבחים

על מסכת זבחים לא נתגלו פירושי ראשונים רבים.⁴¹ עם זאת ישנם מספר קטעים מפרשן לא נודע, שאת פירושו מצאו בגניזה.⁴²

מקומם, עמ' 28 הערה 138, שריכו את כלל הסייגים בעניין זה. גם סגל נדרש לאזהרה זו וזאת בשל העובדה שספרי פסקי הגאונים מכילים נוסחים מכתבי יד מאוחרים יחסית והעיון בחילופי הנוסח במהדורות שיצאו בשנים האחרונות, הכוללות חילופי גרסאות, מגלה שגם כתבי היד של פסקי הגאונים סבלו מאותם תהליכים שעברו על נוסח התלמוד כמו הגהות, גלגולי נוסח וכד'. וכלשונו: 'השפעות ההגהות של הראשונים והקושיות הפרשניות של הלומדים בימי הביניים מורגשות במסירת נוסח השאליות לא פחות מאשר בכתבי היד של הגמרא וכתוצאה מכך, במספר לא קטן של מקרים שנעיין בהם בעמודים הבאים נעמיד ב'תיקו' את השאלה: מה היה נוסח הגאונים בסוגיה זו?'. (= סגל, מגילה, עמ' 27-28). הערה כעין זו העיר סבתו, כתב יד, עמ' 115 הערה 1: 'כיון שאנו ניזונים מהעתקות של דברי הגאונים יש לקחת בחשבון את האפשרות כי דבריהם הוגהו במקומות מסוימים'.

41 הראשונים היחידים שפירושיהם על המסכת קיימים באופן רציף, הם רש"י ותוספות. הראשונים שפירושיהם קיימים באופן חלקי, על דפים מסוימים או על סוגיות מסוימות, הם: ספר האגודה (ספר האגודה, לסדר קדשים וסדר טהרות, יוצא לאור מחדש בהשוואה עם כתבי יד, ירושלים, תשל"ה), ראב"ה (ספר ראב"ה, למסכתות חולין, זבחים, מנחות (הלכות ס"ת, מזוזה, תפילין וציצית) והלכות אוהרת כהנים, בכורות ונשיאת כפים י"ל לראשונה עפ"י כתב-יד בית הדין דלונדון וכ"י אחרים, בני ברק, תשל"ו), פסקי רי"ד (פסקי רי"ד, ירושלים: הוצאת מכון התלמוד הישראלי, תשנ"ג, על פי צילום מכתב יד: גינצבורג 618. בצילום זה היו חסרים שני עמודים והם הושלמו על ידי א' סאלאוויצקי, השלמה, עמ' ג-ו בשנת תשנ"ד על סמך עיון חוזר בכתב היד. אני משער שלידי מכון התלמוד הישראלי, הגיעו צילומים מודפסים ונשמטו מהם דפים אלו). ר"ת בספר הישר (ספר הישר לרבינו תם חלק החידושים, יוצא לאור על פי שני כתבי יד עם מראי מקומות והערות ע"י ש"ש שלזינגר, ירושלים תשמ"ה), ראב"ד (כתוב שם, השגות הראב"ד על בעל המאור, בני ברק, תשס"ג, עמ' שלד-שמ לדפים סו ע"ב-סח ע"א), מרדכי ועוד כמה פירושים מחכמים צרפתיים. ראו פירוש אצל כשר ומנדלבוים, שרי האלף, א, עמ' שיד-שטו (בהוספות על שרי האלף שהתפרסמו על ידי י' מנדלבוים בשנים תשמ"א-ב, לא הוזכרו ראשונים נוספים. ראו מנדלבוים, הוספות). לאחרונה יצאו לאור שני דפים מפירוש ר' פרץ מקורביל לדפים ט-י מזבחים. ראו על כך עמנואל, מגנזי, כרך ב, עמ' 271-277 ובהערות שם.

42 קטעים אלו הופיעו במספר קבצים שונים לפי התיאור הבא:

קובץ א: Oxford MS heb.d.46 (125-114) דפים ב ע"א 'דהא לא פסיל' - ט ע"א במילים 'והיה הוא ותמורתו'. קובץ זה פורסם על ידי הרב משה בלוי בשנת תשל"ד. ראו: מ' בלוי, שיטת הקדמונים, עמ' שנט-שעב.

קובץ ב: Oxford MS heb.d.46 (41-8) דפים ק ע"א 'מיתה אינו תופס' - ק ע"א 'זה וזה שוים'. קובץ זה פורסם על ידי הרב י"מ בן מנחם בשנת תש"ב. בן מנחם סבר שהפרשן הוא רבנו חננאל ולכן כינה את הקובץ: 'פירוש ר' חננאל למסכת זבחים'. ראו: י"מ בן מנחם, פרוש רבנו חננאל למסכת זבחים, עמ' א-מה. בסוף קטע זה נכתב בקולופון כך: 'זכינו להשלים בריך רחמ' דסייע בהדן ברוך ה' לעולם אמן ואמן בחדש טבת שנת א.ת.ג'ד'. המעתיק העביר קולמוס על האותיות ת.י. מ' בית אריה, אוצר, עמ' 63 בהערה 7 טוען שהמעתיק לא התכוון למחוק את האות ת"ו אלא למחוק רק את האות יו"ד לאחר שהחל לכתוב בטעות שנת ת.י.ט. נזכר אחר כתיבת האות יו"ד שהוא שנת ת.כ ועל כן הוא מתאריך לשנת 1420 לשטרות שהוא 1108/9 לספ"ג - בתחילת המאה ה-12. לאור זאת אני משער שהמחבר פעל במחצית השנייה של המאה ה-11. הוא גם מציין שהדפים בקובץ זה לא נכרכו כסדרם. סדר הדפים הנכון הוא: 19-35, 8-18, 36-41. לפרטים נוספים חשובים ראו שם באופן מפורט.

קובץ ג: Cambridge, Tal II.15,48 ארבעה קרעים מדף אחד חתוך לקראת סופו. דפים צט ע"א 'שהפקיר עצמו' - ק ע"א 'לילו לרבי יהודה'. קובץ זה פורסם על ידי יעקב הלוי ליפשיץ בשנת תשל"ח. ליפשיץ ציין שדף זה שייך לקובץ ב והוא מקדים את הקטע בהמשך ישיר זבחים צט-ק. ראו: ליפשיץ, פירוש המיוחס, עמ' ה-יב וראו הערתו של אברמסון, רבינו חננאל, עמ' 64.

קובץ ד: Cambridge, Ar II.55 שני קרעים מדף אחד שהם החלק התחתון של הדף שפרסם ליפשיץ על דפים צט-ק. קרעים אלו אינם שלמים לגמרי אבל הם משלימים חלק ניכר של הדף. קובץ זה לא פורסם עד כמה שידוע לי. הוא מופיע אצל הורביץ, קטלוג קטעי, כרך ב, עמ' 78. נודע לי עליו מהערה שכתב טוביה קצמן על קטע Cambridge, Tal II.15A באתר פרויקט הגניזה - <https://fgp.genizah.org> Genizah Project.

קובץ ה: Cambridge, T-S F5 125/126 שלושה דפים שלמים. תוכן הדפים אינו ברצף אלא לפי הסדר הבא: T-S F5 126 דף אחד. בעמוד א: דף לב ע"ב 'מי דאמי' - סב' להו (טומ'). בעמוד ב: דף לג עא 'טומ' דחוי' - 'ליעל במקדש'. דף שני. בעמוד א: דף מא ע"ב 'הא אחת כתיקנה' - מב ע"ב 'מכל אחד ואחד אחת'. בעמוד ב: דף מב ע"ב 'למעלה ושבע למטה' - 'שאינו סומך על מה שפיגל'. T-S F5.125 דף שלישי. בעמוד א: דף פט ע"ב 'בטהרת הלויים' - 'דקדמא ליה לאשם'. בעמוד ב: 'אבל עולה' - 'נימא דרב חסדא'. דפים אלה פורסמו על ידי רוזנטל, קטעים חדשים, עמ' ג-י בשנת תשמ"מ.

קובץ ו: T-S NS.169.35A-B שני דפים 35A ו-35B הדפים אינם רצופים. דף ראשון 35B. בעמוד א: דף לב ע"א 'אולמיה' - לב ע"ב 'בעל קרי'. בעמוד ב: לב ע"ב 'משתלח חוץ' - 'ממנו וג' כי'. דף שני 35A. בעמוד א: 'כונתו ממה' - 'באלו עבודות'. ובעמוד ב: 'דאין פיגול' - מג ע"א 'דשלט בו האור'. שני הדפים שייכים לקטע Cambridge T-S F5 126 (קובץ ה) על פי הסדר הבא: דף 35B מקדים את הדף הראשון של T-S F5 126. דף 35A הוא המשכו הישיר של הדף השני של T-S F5 126.

קובץ ז: Oxford MS.HEB.D 58 23/24. דף 23 מכיל את הפירוש לדפים פ ע"ב - פא ע"ב ודף 24 את הפירוש לדפים פח-פ. דף 23 בעמוד א: דף פ ע"ב 'בכלי שלמתן' - פא ע"א 'שירים צריכין'. ובעמוד ב: פא ע"א 'איצטבא דהוא' - פא ע"ב 'ומפורש בהוציא'. דף 24 בעמוד א: דף פח ע"א 'ומכתשת מימי משה' - פט ע"א 'למוסף ראש השנה'. ובעמוד ב: פט ע"א 'מגלן' - פט ע"ב 'ר' או' כח". המשכו של דף 24 נמצא בקובץ ה Cambridge T-S F5.125 ברצף! קבצים ו-1 מצטרפים

במהלך השנים עסקו חוקרים ורבנים בזהותו של המחבר, אך לא הצליחו לקבוע בוודאות את זהותו.⁴³

מסקנות המחקר על סמך הקולופון שנמצא בסוף קובץ ב העלו שמדובר בפרשן קדמון המוערך לסוף המאה ה-11.⁴⁴ בחינת סגנון הפירוש הזכיר לאברמסון את סגנון רב ניסים גאון למסכת ברכות: 'שהוא מאריך עד מאוד ומציע את כל הסוגיה באריכות גדולה'.⁴⁵

בבדיקת הנוסח של הפרשן מצאתי מקומות רבים שבהם הנוסח שעמד לפני הפרשן דומה לנוסח כתב יד ק באופן בולט ביותר.

חילופי הנוסח המשותפים לכתב יד ק ולפרשן קיימים בכל סוגי החילופים שאנו מכירים בחקר הנוסח: בטקסט עצמו, במונחים וביטויים שונים, בשמות החכמים, בציטוט מן הפסוקים ובצורת הכתיב.⁴⁶ חשוב להדגיש, שחילופי הנוסח בטקסט עצמו לא מסתכמים בחילופים של מילה או שתיים. החילופים מופיעים בתוספות לשון בסגנון 'לישנא רויחא' ובלשון מקוצרת בסגנון 'לישנא קייטא', ובעיקר בחילופי נוסח

אפוא לקובץ ה. קבצים ה-ז פורסמו על ידי אברמסון, רבינו חננאל, עמ' 338-351. ובעמ' 61-64 מבוא ורקע על זהותו של הפרשן וקבצי הפירוש.

סדר הופעת הפירושים ויצאתם לאור: קובץ ב - בשנת תש"ב. קובץ א - בשנת תשל"ד. קובץ ג - בשנת תשל"ח. קובץ ה - בשנת תש"מ. קבצים ה-ז יצאו לאור פעם נוספת בשנת תשנ"ה על ידי ש' אברמסון. קובץ ד טרם פורסם.

43 לפירוט וסיכום השתלשלות המחקר בדבר זהותו של מחבר הפירוש ראו: אסף, חננאל בר חושיאל, עמ' 229-231 ואברמסון, רבינו חננאל, עמ' 61-64. וראו גם מ' בית אריה, אוצר, עמ' 63 הערה 1. אציין שהניסיון של י"ב בן מנחם לקבוע את זהותו של מחבר קובץ ב כר' חננאל, נדחתה על ידי החוקרים אסף ואברמסון. גם השערתו של אסף, חננאל בר חושיאל, עמ' 230 לזהות את מחבר קובץ ב עם ר' ברוך ב"ר יצחק מחלב לא התקבלה באופן מוחלט על ידי ש' אברמסון. לדבריו, קטעי הפירוש שפרסם אסף תחת השם 'רבינו ברוך' לא מעידים על פירוש רצוף על מסכת שלמה אלא קטעי פירוש שאינם דומים לפירוש האנונימי על זבחים.

44 ראו לעיל בהערה על קובץ ב.

45 אברמסון, רבינו חננאל, עמ' 62. על קובץ ו ניתן לומר שאינו מרב ניסים שהרי הפרשן מזכיר את פירושו לעניין מסוים. כמו כן עד כה לא נכתב מחקר מקיף ומפורט על היחס בין הנוסח העולה מתוך הפירוש ובין נוסח כתבי היד בכלל ונוסח כתב יד ק בפרט. ליפשיץ, פירוש המיוחס, עמ' 4-11 העיר הערות מצומצמות העוסקות בהשוואה לנוסח כתב יד ק.

46 לחילופים בשמות החכמים ראו: ה ע"ב ק+פרשן: רבה בר מתנה. בשאר כתבי היד: רב אדא בר מתנה. קי ע"א ק+פרשן: 'אמר אביי'. בשאר כתבי היד: 'אמ' רבא'. חילופים בצורת הכתיב ראו: ד ע"א ק+פרשן: לשום שלמים. בשאר כתבי היד: לשם שלמים; מב ע"א ק+פרשן: 'שליום'. בשאר כתבי היד: 'של יום'; פח ע"ב ק+פרשן: 'שלקונסאות'. בשאר כתבי היד: 'של קנסות'; פט ע"ב: ק+פרשן: 'וקא קארי ליה'. בשאר כתבי היד: 'וקא קרי להו'.

משמעותיים בסגנון 'לישנא אחרינא'.⁴⁷ כמו כן החילופים מצויים הן במקורות התלמודיים והן במקורות התנאיים (בנוסח משנה וברייתא).

בחנית היחס בין הפרשן ובין כתב יד ק העלתה שלא מדובר ביחס של תלות, אלא בשני מקורות מקבילים המביאים נוסח דומה ממקור אחר שניתן שהוא משותף להם.⁴⁸ אכן, באותם מקומות מן הסוג שציינתי לעיל, שבהם נראה בכתב יד ק חילופי נוסח בסגנון 'לישנא אחרינא' ו'לישנא רוויחא', הרי שנוסח הפרשן מסייע ומעיד שמדובר בחילופי נוסח קדומים שלא נוצרו בתימן. ממצא זה חשוב ביותר, משום שהוא שולל את האפשרות שהנוסח הייחודי בכתב היד התימני נוצר במקור בתימן. חשוב להדגיש שלא בכל המקומות ישנה זהות בין נוסח כתב יד ק לנוסח הפרשן. גם נוסח כתב יד ק, ככל נוסח אחר, עבר במהלך הזמן תהליך של עיבוד ושיפור הלשון ויניקה מסגנון הכתיב והלשון המאפיין את כתבי היד שמוצאם מתימן.

ציטוטים מן הפרשן המופיעים בגליון כתב יד ק

ככמה מקומות מופיעים בגליון כתב יד ק ובין השורות פירושים ונוסחאות שנראה שמקורם בפרשן. כתב היד של הפירושים והנוסחאות בגליונות הללו זהה, ונראה שמקורם ביד אחת.

להלן אציג את כל הציטוטים, שנראה שמקורם בפירוש:⁴⁹

47 ראו לדוגמה: ו ע"א ק+פרשן, ביטוי שונה בלשון הברייתא: 'אלא לומר לך'. בשאר כתבי היד: 'אלא מה תלמוד לומר וסמך ונרצה לכפר'; ז ע"ב ק+פרשן, ביטוי שונה בלשון הסוגיה: 'מגלן דאמר קרא'. בשאר כתבי היד: 'מגלן דכתיב'; פט ע"א ק+פרשן ביטוי שונה בלשון הסוגיה: 'מנא הני מילי'. בשאר כתבי היד 'מגלן' כמו בשאלה השנייה מיד להלן. פט ע"א תוספת של משפט שלם במקור בבלי ק+פרשן: 'אמ' אביי לעולם...'. בשאר כתבי היד חסר; פט ע"ב ק+פרשן נוסח אחר במקור בבלי: 'אמ' רבינא... כעולה היא דלא מכפרא... אמ' רחמ' תיקדום'. בשאר כתבי היד: 'אמ' רבינא... עסקינן ואע"ג דכי עולה דמי קאמר רחמנא תיקדים'. פט ע"ב ק+פרשן ביטוי שונה בלשון הסוגיה: 'משום דקא באעי מיתנא סיפא'. בשאר כתבי היד: 'ואידי דבעא למיתני סיפא'; פט ע"ב ק+פרשן חסר בנוסח הסוגיה כל המשפט המופיע בכתבי היד: 'ומה דמו מיפסיל ביוצא אף אימורין מיפסיל ביוצא'; צט ע"ב ק+פרשן ביטוי שונה במהלך הסוגיה: 'תא שמע'. בשאר כתבי היד: 'והתניא'.

48 והשוו טרובאטו, כל מה שרצית, עמ' 1291.

49 לאורך כתב יד ק ישנם הפניות למקורות הפסוקים והמאמרים, הערות על נוסחאות אחרות ופירושים שנוספו בגליון ובין השורות. די ברור שלפני המגיה עמדו מקורות נוספים מלבד הפירוש האנונימי. מסקנה זו מתבקשת על סמך השוואת ההגהות בגליון עם הפירוש, באותם מקומות שחסרה התייחסות של הפרשן או כשהפירוש שונה מן ההגהה. לדוגמה: בדה ה ע"א מופיע בגליון 'נ"א שאינה' ובפירוש אין התייחסות לקטע זה כך שישנו מקור אחר להגהה זו. (בדוגמה זו הכתב שונה מהכתב של ההגהות שמקורן במעתיק). בדה ו ע"א: את המילה 'מיקיפא' הפרשן מפרש בדרך מסויימת ובהגהה מובא פירושו של הערוך. (על פי כתב היד, ההגהה היא מן המעתיק). בדה ז ע"ב מובא בגליון הערת נוסח: 'נ"א לזרוק' וכך מופיע בפרשן. אולם מאחר וכך מופיע גם בכל כתבי היד, ייתכן ומקור ההערה אינו בפרשן אלא במקורות אחרים. חשוב להדגיש שהפירושים

ד ע"א

ק: 'ואיכתי מיבעי לי חטאת ואשם מנין ת"ל זבח'. פרשן: 'מנין לרבות חטאת ואשם דאין נאכלין אלא ליום אחד ת"ל זבח'. בגיליון על המילים 'חטאת ואשם' מופיע: 'פ' נאכלין ליום אחד'.

ד ע"ב

ק: 'רב אשי מלו קאמ'. פרשן: 'ואמרינן דלאו מעליו קא דריש אלא מלו דכתיב ונרצה לו'. בגיליון על המילה 'מלו' מופיע: 'נ"א ונרצה לו קא אמ" ייתכן שהמעתיק הבין שבנוסח הפרשן מופיע 'ונרצה לו' כמו בשאר כתבי היד והוסיף בגיליון את ההערה;⁵⁰ ק: 'ואיכא למימר הכי ואיכא למימר הכי שקל הוא יבואו שניהם' פרשן: 'ואמרינן כיון דשקולין הן דאין אחד מהני פירוכי מכריע על חבירו יבואו שניהם... והולכה לא איצטריך למילף דהא אמרינן לעיל למימרא דהולכה לא תפקה מכלל קבלה'. ובגיליון מעל המילה 'שניהם' מופיע: 'פ' והולכה לא איצטריך למילף דהא אמרינן לעיל למימרא דהולכה לא תפקה מכלל קבלה'; ק: 'מה לאיל נזיר שכן יש עמו דמים אחרים'. פרשן: 'שבהדי איל נזיר דמים אחרים עולה וחטאת'. ומעל השורה במילים 'דמים אחרים' מופיע: 'פ' עולה וחטאת'.

דף ז ע"ב

ק: 'ותניא ביום צותו זה בכור ומעשר ופסח'. פרשן: 'ותניא ביום צותו זה בכור ומעשר ופסח. ובסיפרא אמרינן אשר צוה ה' את משה זה בכור ומעשר ופסח'. ובגיליון מופיע: 'ובסיפרא כתיב אשר צוה ה' את משה זה בכור ומעשר ופסח'.

השוואת כתב היד של הגיליונות הללו עם כתב היד של המעתיק בקולופון מביאה אותי למסקנה, שהגיליונות נכתבו בכתיבה הבינונית של המעתיק! זו עדות לכך שהמעתיק התיימרה הכיר את הפירוש, ואף על פי כן הוא לא נעזר בו כדי להגיה את נוסח הגמרא.⁵¹

50 המצויים בגיליון מקורם בקובץ א בלבד. מצב זה דורש הסבר מה הביא את המעתיק לשבץ פירושים מקובץ זה בלבד אלא שאין בכוונתי לעסוק בכך במסגרת מאמר זה.

חשוב לציין שבניגוד לתופעה הנזכרת כאן שהמעתיק שומר על ההבחנה בין הנוסח שהוא מעתיק ובין הפרשנות שהוא מצטט, ישנם חיבורים אחרים שנערכו בתימן, כמו לדוגמה 'מדרש הגדול', שם המצב שונה. החוקרים עסקו בהערכת המסורת של התלמוד והמדרשים המופיעים במדרש הגדול. מ' סבתו הקדיש לכך פרק שלם במחקרו על כתב יד תימני למסכת סנהדרין ראו: סבתו, כתב יד, עמ' 31-39 ובהערות שם ובעיקר בהערה 26. וראו גם את מחקרה של מיכל ברי אשר סיגל שהראתה שבעל המדרש השתמש בלשונו של הרמב"ם וניסח אותו מחדש כמדרש הלכה. ראו: ברי אשר סיגל, מעשרות, עמ' 8. נראה, שביסוד העניין עומדת ההבחנה בין ילקוט שמטבעו הוא מלקט ומעבד לבין כתב יד שאמור להעתיק את התלמוד כמות שהוא.

51 את המסקנה בדבר ההתאמה בין כתב היד בגיליון ובין כתב היד של המעתיק אישר פרופ' מלאכי בית אריה בתשובה לשאלתי בכתב (יוני 2019).

במסגרת מאמר זה לא אוכל להציג את כל הדוגמאות הממחישות את הנוסח המשותף בין כתב יד ק לפרשן. אציג רק מספר דוגמאות שיש בהן עניין מיוחד.

א. חילופים משותפים לכתב יד תימני ופרשן אנונימי בסגנון 'לישנא רוויחא'

תוספת חוליות⁵²

א"ש רוזנטל במאמרו "תולדות הנוסח ובעיות עריכה בחקר התלמוד הבבלי" מתאר את הבדלים בין הענפים שמצא במסכת פסחים. בין ההבדלים הוא מונה 'תוספות והרחבות לשון'. לדעתו שני הנוסחים לגיטימיים, ומקורם בלימוד הסוגיה בעל פה.⁵³ גם מ' סבתו בעבודתו על כתב יד תימני למסכת סנהדרין דן בהרחבה בתופעה זו של תוספת חוליות. לדבריו, לא בכל מקום ניתן למצוא לתופעה זו מקור מקביל. עם זאת, קשה להניח שמדובר בהוספה מאוחרת. מסקנתו היא שבמקרים אלה, כנראה, החוליות נוספו במסורת שבעל פה, ומצאו את מקומן במסורת כתב יד תימני. ואפשר גם שהן הופיעו בכל הנוסחים ונשמטו במסורות כתבי היד האחרים.⁵⁴ א' עמית, בעבודתו על פרק 'היה קורא' בברכות, דן בהרחבה בתופעה זו של ההוספות, ורואה בה בדרך כלל עדות לפיתוח הנוסח באחד הענפים, כשהנוסח הקצר הוא הנוסח המקורי, ורק לעתים הנוסח הארוך הוא העיקר. וזאת משום שחלו גם השמטות מן הנוסח המקורי.⁵⁵ בדוגמאות שאציג אדון בתופעה זו לאור התפיסות השונות.

52 אציין מספר דוגמאות לסוגים נוספים של 'לישנא רוויחא': תוספת דברי קישור והסבר המשותפים לכתב יד ק ולפרשן האנונימי (הנוסח על פי כתב יד ק. התוספת הודגשה בקו): ג ע"א: 'דל חולין מהכא'; ה ע"א: 'אשמ דלא אתי בנדר ובנדבה ארצויי נמי'; ה ע"ב: והוא עצמו אע"פ שלא הוקטרו אימוריו; מא ע"ב: 'ושלא לשמו מחייב כרת'; פח ע"ב: 'לפי שאין עניות במקום עשרות'; פט ע"ב: 'מה דמו כי יצא פני זריקה פסול אף אימוריו כי יצא לפני זריקה פסולין'; קא ע"ב: 'הינו דכת' הן היום תני היום אסור ולילה מותר'. מלבד אלה יש דוגמאות נוספות רבות. דוגמאות נוספות משותפות מן הסוג של תוספות חוליות ראו: דף מב ע"א (נוסח ק) 'ולהודיעך כח דר' מאיר...'; פט ע"א (נוסח ק) 'אמר אבי לעולם'.

53 רוזנטל, תולדות, עמ' 8-19. ובעיקר בעמודים 17-18.

54 סבתו, כתב יד, עמ' 310-317.

55 עמית, היה קורא, עמ' 226.

1.א. דף ד ע"ב 'אי הכי אפילו חטאת נמי'

ק	119ו	121ו	95מ	ונ	ו	
אימא היכא דשחיט להו שלא לשמו ליפסלו	אימ' היכ' דשחיט להו שלא לשמן ליפסלו	אימ' היכא דשחיט להו שלא לשמו ליפסלו	אימ' היכ' דשחיט להו לשמ' ליפסלו	אימ' היכא דשחיט להו שלא לשמה ליפסלו	אימא היכא דשחיט להו שלא לשמה ליפסלו	א
אמר קרא מוצא שפתיך תשמור ועשית כאשר נד' ליי אלה' נדבה האי נדבה נדר הוא	אמ' קרא מוצא שפתיך תשמור נדבה נדר הוא	אמ' קרא מוצא שפתיך תשמור ועשית וגו' האי נדבה נדר הוא	א' קרא מוצ' שפת' תשמור ועשית וגו' האי נדב' נדר הוא	אמ' קרא מוצ' שפת' תשמור ועש' כאשר נדרת וג' האי נדבה נדר הוא	אמר קרא מוצא שפתיך תשמור ועשית כאשר נדרת וגו' האי נדבה נדר הוא	ב
אלא אימא אם כמה שגדרת עשית יהא נדר ואם לאו יהא נדבה	אם כמה שגדרת עשית יהא נדר אם לאו יהא נדבה	אם כמה שגדרת עשית יהא נדר ואם לאו יהא נדבה	[אלא אם] אם כמ' שגדרת עשית יהא נדר ואם לאו יהא נדב'	אם כמה שגדרת עשי' יהא נדר ואם לאו יהא נדבה	[אלא] אם כמה שגדרת עשית יהא נדר ואם לאו יהא נדבה	ג
אי הכי אפילו חטאת נמי						ד
מעייט רחמ' היא						ה

נוסח כתב יד ק

בכתב יד ק יש תוספת במשא ומתן של הסוגיה בחוליות ד-ה. בחוליה ד נוספה קושיה על הלימוד מן ההיקש לשלמים, שמופיע בשלבים הקודמים של הסוגיה. ובחוליה ה הסוגיה מיישבת אותה: 'מעייט רחמנא היא'.

נוסח פרשן אנונימי

חוליות ד-ה נמצאות גם בפרשן האנונימי (להלן מודגש מה שנראה כציטוט מן הגמרא):

אי הכי אפילו חטאת נמי ליהוי כשירה כשאר קרבנות, אלא שלא עלו לבעלים, ואמרינן דמעייט רחמנא לחטאת משאר קרבנות, דכתיב בה היא.⁵⁶

56 המהדיר בהערה 20 כתב 'זוהי גרסה חדשה, ואינה בגמרא שלנו'. כעת עינינו הרואות שזו גרסת כתב יד ק.

מצב זה מעיד שחוליות ד-ה לא נוספו בתימן על ידי המעתיק אלא הן קדומות מאוד. עוד נראה שאין מדובר בתלות בין המעתיק בתימן או מקורותיו ובין הפרשן, שהרי חוליה ה לא מופיעה כלשונה בפרשן, אלא היא משובצת בפירוש בלשון הפרשן.

האם לפנינו תופעה של הוספה מאוחרת או השמטה בשאר כתבי היד? מן העובדה שתוספת זו מצויה בפרשן האנונימי, ובנוסף על כך יש בה כדי למצות את הדיון אף לגבי קורבן חטאת, ניתן לשער שלא מדובר על תוספת מאוחרת, שבאה לשכלל או לשפר את הנוסח. זוהי כנראה מסורת קדומה שהגיעה לעדי הנוסח, ובמקרה זה לכתב יד ק וכן למקורותיו של הפרשן האנונימי. ייתכן שנוסח שאר כתבי היד לא כלל את החוליה מפני שעיקרה של הסוגיה עוסק בחיוב זביחת שאר הקדשים לשמה. ושמה חוליות אלו הושמטו בהשראת הסוגיה בדף ב ע"ב.⁵⁷

א.2 דף ו ע"ב - ז ע"א 'ותוב הא ניחא'

ק	1211	95מ	ונ	ו	
ועוד הא בעא מניה	ועוד הא בעא מיניה ר' ירמיה מר' זירא שעירי עצרת שקיבל דמן בשני כוסות ונורק דמו של ראשון שני למה הוא בא	ועוד הא בעא מיניה ר' ירמי' מר' זיר' שעירי עצר' שקיבל דמן בשני כוס' ונורק דמו של ראשון שני למ' הוא בא	ועוד הא בעא מיניה רבי ירמיה מרבי זירא שעירי עצרת שקיבל דמן בשני כוסות ונורק דמן של ראשון שני למה הוא בא	ועוד הא בעא מיניה ר' ירמיה מר' זירא שעירי עצרת שקבל דמן בשני כוסות ונורק דמו של ראשון שני למה הוא בא	ג
ותוב הא ניחא לר' שמעון לרבנן מאי איבא למימר					ג*
דר' ירמיה שעירי עצרת שקיבל דמן בשני כוסות נורק דמו שלראשון שני למה הוא בא					ג

תחילת הסוגיה שלא מצוטטת כאן עוסקת בשאלה: האם קורבן עולה מכפר על ביטול מצוות עשה גם לאחר הפרשתו? בקטע שקדם לקטע המצוטט כאן, מובא שרב יוסף

57 זה לשון הסוגיה בדף ב ע"א-ע"ב (וילנא): 'איבעית אימא קרא, מוצא שפתיך תשמור ועשית כאשר נדרת לה' אלהיך נדבה וגו' האי נדבה? נדר הוא! אלא, אם כמה שנדרת עשית יהא נדר, ואם לא - נדבה יהא'. וחוליות אלו חסרות שם.

בריה דרב שמעיה מקשה על רב פפא.⁵⁸ בכל כתבי היד לאחר קושייתו של רב יוסף מופיעה חוליה ג: 'ועוד הא בעיא מיניה...'. על פי פירוש רש"י אין מדובר בקושיה נוספת של רב יוסף על רב פפא, אלא בניסיון נוסף של הסוגיה להוכיח משיטת ר' שמעון שקורבן עולה מכפר גם לאחר הפרשתו.⁵⁹

נוסח כתב יד ק

בנוסח כתב יד ק קיימות מספר תופעות מעניינות אבל אתמקד רק בשתי תופעות הקשורות לדין. גם בכתב יד ק מופיעה חוליה ג בנוסח דומה לנוסח שאר כתבי היד עם המילה 'ועוד', אלא שבניגוד לשאר כתבי היד, בתוך הקושיה, נוספה חוליה ג*, שהיא בעצם קושיה נוספת. מקומה המפתיע של התוספת, באופן שמפצל את חוליה ג לשתיים, מסגיר את מקורה: כנראה חדרה מן הגיליון ואינה במקומה, וייתכן שהנוסח שממנו היא מגיעה היה שונה במעט מהנוסח שלפנינו בכתבי היד במשפט: 'ועוד הא בעא...'.⁶⁰ המשמעות היא שכנראה כבר בתימן היו שני נוסחים, כשבאחד מהם הייתה קיימת חוליה זו לפני חוליה ג, ובנוסח האחר חסר. ועוד יתבאר העניין להלן.

נוסח פרשן אנונימי

הקושיה המופיעה בכתב יד ק בחוליה ג* נמצאת גם בפירושו של הפרשן האנונימי, ומקומה הוא לפני חוליה ג (להלן יודגש מה שנראה כציטוט מן הגמרא):

והא אמר ר' יוחנן תמידין שלא הוצרכו לציבור לדברי רבי שמעון אין נפדין תמימין. משום דאית בהו קדושה משעת הפרשה. וש"מ לית ליה לר"ש לב ב"ד מתנה עליהם דלא ליקבלו קדושה אלא משעת שחיטה, והויא להו דמשעת הפרשה נחתא להו קדושה.

ותוב הניחא לר' שמעון דלית ליה לב ב"ד מתנה עליהם. ואיכא למיפשט מינה דמכפר על עשה שלאחר הפרשה, מדאמר שני למה הוא קרב על טומאה שאירעה בין זה לזה ליכא למימר דקרא כתיב בזה אחר זה. אלא לרבנן מנא לן דפשטינן אליבייהו, כיון דאית להו לב ב"ד מתנה עליהם...

58 'רב שמעיה' - כך על פי כתבי היד. רבינוביץ, דקדוקי סופרים, בהערה ק מעיר שגם בעירובין מא ע"א 'בר שמעיה' וגם בסדר הדורות ובספר יוחסין לא הביאו רב יוסף בריה דרב שמואל. על פי פירוש רש"י, ז ע"א, דב"ה 'לדברי', הקושיה היא על רב פפא.

59 רש"י, ז ע"א דב"ה 'ועוד'.

60 הטעות במקומה הביאה גם לשיבוש בחוליה ה כך שאם נחבר את חוליה ג ו-ה ביחד נקבל משפט חסר: 'ועוד הא בעא מניה דר' ירמיה...'. לא מוזכר מי שאל את ר' ירמיה. הצירוף 'מיניה ד...' לא מופיע בכתבי היד בהקשר של שאלה פלוני את פלוני. על תופעה זו של חדירה מן הגיליון ראו: סכתו, כתב יד, עמ' 281-286 ובהערות.

ופשט ליה נמי מדבעי מיניה ר' ירמיה מר' זירא שעירי עצרת שקיבל דמן בשני כוסות.⁶¹

סדר החוליות בסוגיה על פי הפרשן שונה מהסדר בכתב יד ק אבל בשני הנוסחים חוליה ג* מופיעה. לכאורה נוסח כתב יד ק משקף נוסח מעובד שהרי הוא גורס ככל כתבי היד 'ועוד הא...', וגם את הקושיה הנוספת שלא קיימת בשאר כתבי היד.

תוספת מאוחרת או השמטה?

דיון בתוספת חוליה זו (חוליה ג*) נמצא בפירושו של הפרשן האנונימי:

ואית נוסחי דלית בהו ותוב הניחא לר"ש אלא לרבנן מאי איכא למימר. והכי מסתבר דלא צריך, כיון דפשט ליה מדרב אידי בר אבין דרבי שמעון לית ליה לב ב"ד מתנה עליהן, הוה ליה ההוא פשאטא דשעירי עצרת דבר ברור דעל עשה דלאחר הפרשה מכפרא

מדבריו עולה שלא רק שהפרשן מודע לנוסח הרווח, אלא הוא גם מעדיף אותו: 'הכי מסתבר דלא צריך'. נמצא, שחוליה זו הייתה קיימת בספרים עוד מתקופה קדומה, והיא אינה תוספת שמקורה במעתיק בתימן. אולם בהנחה שמדובר בתוספת שחדרה מן הגיליון לכתב יד ק, הרי שניתן לשער שבספרי תימן הקדומים חוליה זו נעדרה, כאותם ספרים שמעיד עליהם הפרשן. בתקופה מסוימת, ולהערכתי בתקופה מאוחרת, תוספת זו הגיעה לאחד מגיליונות הספרים ומשם הועברה לגוף הטקסט ואינה במקומה בכתב יד ק שלפנינו.⁶²

עוד עולה מהדיון, שכנראה אין תלות בין נוסח כתב יד ק ובין נוסח הפרשן. שהרי התוספת הייתה בספר שלפני הפרשן, והוא מצדד בספרים שתוספת זו חסרה בהם. ואילו בתימן כנראה תוספת זו לא הייתה מלכתחילה, ורק בשלב כל שהוא היא חדרה לגוף הטקסט. הרי שלפנינו תהליך הפוך מדעתו של הפרשן ולא תלות בפרשן.

61 על סמך לשון הפרשן: 'ופשט ליה נמי מדבעי מיניה...'; ניתן לשער בזהירות הדרושה שהוא לא גרס את המילה 'ועוד' בחוליה ג. המילה 'ועוד' או 'ותוב' בלשון הפרשן, מתאימה לחוליה ג* משום שהיא מוסיפה קושיה על רב פפא. הופעתה בנוסח שאר כתבי היד בחוליה ג, משקפת שריד לחוליה מקורית שהושמטה.

62 מסתבר בעיני שחוליה זו אינה תוצר של מגיהים וגרסנים שהרי אין בה תוספת פירושו או לשון קישור. תוכנה מעיד עליה שמקורה מבעלי הסוגיה בשלבים הקדומים מאד של הנוסח. ככל שהמילה 'ועוד' משמרת את המילה 'ותוב' שבחוליה הנוספת, הרי שיייתכן ונוסח שאר כתבי היד משקף השמטה מאוחרת הרואה בחוליה זו מיותרת. נוסח כתב יד ק משמר לנו את התוספת הקדומה הזו שהלכה לאיבוד בכתבי היד אבל שיבוצה בנוסח כתב יד ק נעשתה באופן משובש.

א.3. זבחים קג ע"א-ע"ב 'כל שאין לו בבשר'

בכתבי היד השלמים של המשנה: פארמה, קאופמן וקיימברידג', מופיעה בפתחת פרק טבול יום הלכה בעניין הקשר שבין כשרות הכוהן לעבודה ובין זכותו באכילת הקורבן וקבלת העור. אציג את נוסח המשנה על פי כתבי היד.⁶³
'כל שאינו ראוי לעבודה, אינו חולק בבשר וכל שאין לו בבשר אין לו בעורות...'⁶⁴
וכך הנוסח גם במשנה שבבבלי בתחילת פרק טבול יום בדף צח ע"ב.⁶⁵

תוספת במשנה

במשנה הבאה בסדר המשנה מופיע בכתבי היד פאל כך: 'כל שלא זכה המזבח בבשרה לא זכו הכהנים בעורה שנ' עולת איש...'. במשנה עם פירוש הרמב"ם מופיעה תוספת:

'כל שאין לו בבשר, אין לו בעורות שנ' עור העולה אשר הקריב לכה' לו יהיה. כל שלא זכה המזבח בבשרה לא זכו הכהנים בעורה שנ' עולת איש...'.⁶⁶

התוספת: 'כל שאין לו בבשר... נראית על פניו ככפילות וחזרה על המשפט המופיע במשנה הקודמת.⁶⁶

אציג את חילופי הנוסח במשנה שבבבלי בדף קג ע"א:⁶⁷

63 פ - פארמה - 3173. א - קאופמן. ל - קיימברידג' <https://tinyurl.com/y547hgvo> גם במשנה

עם פירוש הרמב"ם מופיע כמו בכתבי היד של המשנה <https://tinyurl.com/y5fxmrv4>

64 בכ"י ל: כל אינו. בכ"י פ: אינו (ראוי) חולק בבשר.

65 בכתב יד 1191 יש שיבוש וכבר העיר על כך רבינוביץ, דקדוקי סופרים, עמ' 190 הערה ג. עוד אעיר שרש"י על המשנה לא מפרש הלכה זו. הוא מתייחס אליה להלן בדף קג ע"ב דב"ה 'ה"ג'.

66 הרמב"ם אינו מפרש תוספת זו, אלא רק את המשפט הבא: 'כל שלא זכה המזבח...'. ניתן לפרש את הכפילות בין המשניות באופן הבא: במשנה א מובא הכלל ביחס לקורבנות שבשרם נאכל, ואילו משנה ב עוסקת בקורבן עולה שבשרו לא נאכל, ואעפ"כ 'לכהן לו יהיה'. השוו לרמב"ם הלכות מעשה הקורבנות פרק י הלכה יד ובהלכות מעשה הקורבנות פרק ה הלכה יט.

67 בכ"י ק משנה זו מופיעה לפני הסוגיה שבדפוסים נמצאת בדף קג ע"א. בכתבי היד 12111191 פ, המשניות מסודרות בתחילת הפרק ברצף, בכתבי היד קיוג המשניות מסודרות ברצף הסוגיות ובכתב יד 95 המשנה מסודרת באמצע הדף והגמרא מסודרת סביב לה. בנוסח 95 ישנה השמטה כפולה.

ק	פ	119ו	121ו	95מ	וה	ו	
מתניתין כל שאין לו בבשר אין לו בעורות שנ' עור העולה אשר הקריב לכהן לו יהיה					מתנ'	מתנ'	א
כל שלא זכה המזבח בבשרה לא זכו הכהנים בעורה שנ' עולת איש עולה שעלת לאיש	כל שלא זכה המזבח בבשרה לא זכו הכהנים בעורה שנ' עולת איש עולה שעלת לאיש	כל שלא זכה המזבח בבשרה לא זכו הכהנים בעורה שנ' עולת איש [עולת] שעלת לאיש	כל שלא זכה המזבח בבשרה לא זכו הכהנים בעורה שנ' עולת איש עולה שעלת לאיש	כל שלא זכה בעורה לא זכה בבשר' שנ' עולת איש שעל' לאיש	כל שלא זכה המזבח בבשרה לא זכו כהנים בעורות שנאמר עול' איש עולה שזכה לאיש	כל שלא זכה המזבח בבשרה לא זכו כהנים בעורה שנאמר עולת איש עולה שעלתה לאיש	ב

נוסח כתב יד ק

התוספת האמורה מופיעה בחוליה א. נוסח משנת הבבלי בשאר כתבי היד דומה לנוסח המשנה בסדר המשנה והוא אינו מכיל את התוספת הזו.

נוסח פרשן אנונימי

'פיס' כל שאין לו בבשר אין לו בעורות כול' תנו רב' עולת איש...'. על פי סדר הדברים בפירושו נראה, שהמשפט לקוח מן המשנה בדף קג ע"א. הרי שתוספת זו נמצאת גם בפרשן.⁶⁸

מקור התוספת

על מקור התוספת ניתן להציע את ההסבר הבא:

נוסח המשנה המקורי הוא כנוסח כתבי היד פאל, שבהם חסרה תוספת זו. אבל במשנה הבבליית הנוסח הוא כמו בכתב יד ק ובפרשן. נוסח כתבי היד 95פ119ו121ונו מציג בפנינו השמטה אם באשמתי המעתיק, שראה בתוספת זו כפילות, ואם בהשפעת

68 אעיר, שלהלן בדף קג ע"ב בסוגיה על המשנה: 'כל הקדשים', בכתבי היד 95פ119ונו מופיע ציטוט שכל הנראה מקורו במשנה בדף קג ע"א! רש"י מגיה שם את הנוסח ומפנה את הציטוט למשנה בדף צח ע"ב. יתכן ומלשון הסוגיה שם יש סיוע לנוסח ק והפרשן.

נוסח המשנה בסדר המשנה. וכשבא הנוסח לפני רש"י בדף קג ע"ב, הוא מתקשה, מגיה ומתקן את הציטוט לפי ההלכה השנייה במשנה בדף קג ע"א כדי ליצור התאמה. כיצד הגיעה תוספת זו לנוסח המשנה עם פירוש הרמב"ם? י' זוסמן במאמרו 'כתבי יד ומסורות נוסח של המשנה' כותב כך:

אסתפק רק בכך שגם נוסח הרמב"ם ביסודו נוסח 'סדר משניות' הוא אלא שהרמב"ם הרכיב על גבו והגיה לתוכו נוסחאות בבליות מובהקות. הוא לא נרתע במקומות מכריעים להכריע כמסורת המקובלת שבבבלי.⁶⁹

ייתכן שכך יש להסביר את המצב גם בענייננו. כלומר, בספרי התלמוד במזרח רווח הנוסח המצוי בכתב יד ק ובפרשן, והם עמדו לפני הרמב"ם ומשם הגיעה תוספת זו לפירוש המשנה.⁷⁰

איני שולל את האפשרות שנוסח המשנה המקורי היה כנוסח המשנה עם פירוש הרמב"ם, והנוסח בכתבי היד פאל נוצר בשל השמטה מחמת הדומות. מבין שתי האפשרויות זו הראשונה נראית בעיניי נכונה יותר.

חילופים משותפים לכתב יד ק ופרשן אנונימי בסגנון 'לישנא אחרינא'⁷¹

- 69 זוסמן, כתבי יד, עמ' 243 וראו שם בדוגמה שהביא בעמודים 247-248.
- 70 השוו סגל, מגילה, עמ' 271. על היחס וההשפעה של הרמב"ם על המסורת התימנית ראו מאמרו של יעקב, מסורת תימן, עמ' 369-409. יעקב דן בתופעה של התאמה בין מסורת הגיית הלשון העברית במשנה, במסורת התימנית ובין המסורת של הרמב"ם. גם אם נקבל את דבריו על השפעת הרמב"ם על המסורת התימנית, הרי שהוא עוסק בהגיית הלשון במשנה בה יש לנו את פירוש הרמב"ם שממנו ניתן ללמוד על אופן ההגייה של המילים. במאמרי אני עוסק בתחום אחר בו אין לנו פירוש הרמב"ם לתלמוד והתאמה בין הפרשן לכתב יד ק יש בה כדי להעיד שחילופי הנוסח לא נוצרו בתימן ולא ניתן לייחס אותם לרמב"ם.
- 71 דוגמאות נוספת לחילופים מן הסוג הזה ראו: שינוי במונח: ו ע"א ק+פרשן: 'אלא לומר לך' בשאר כתבי היד: 'אלא מה תלמוד לומר'; ח ע"א ק+פרשן: 'חטאת מנלן דאמר קרא. בשאר כתבי היד: דכתיב; פט ע"א ק+פרשן: 'מנא הני מילי'. בשאר כתבי היד: 'מנלן'; שינוי סדר המשפט: ז ע"ב ק+פרשן: 'לא חלקת בהם בין זביחה לשאר עבודות למצווה'. בשאר כתבי היד: בין זביחה בין שאר עבודות לא חלקת בהן למצווה; שינויים במאמר הסוגיה: פא ע"א ק+פרשן: 'אי הכי הא דאמ'. בשאר כתבי היד: אי הכי אמר לך; פט ע"ב 'כעולה היא דלא מכפרא ואפילו הכי אמר רחמנא תיקדום'. בשאר כתבי היד: 'עסקינן אע"ג דכי עולה דמיא הא' רחמ' היא תקדום; ק+פרשן: 'משום דקא באעי מיתנא'. בשאר כתבי היד: 'ואידי דבעא למיתני סיפא'.

ב.1 דף פט ע"ב 'ואם איתה ניתני אשם'

ק	פ	119ו	121ו	95מ	ונ	ו	
איבעיא להו דם עולה ודם אשם איזה מהן קודם	איבעי' להו דם עולה ודם אשם איזה מהם קודם	איבעיא להו דם עולה ודם אשם איזה מהם קודם	איבעיא להו דם עולה ודם אשם איזה מהן קודם	איבעי' להו דם עולה ודם אשם איזה מהן קודם	איבעיא להו דם עולה ודם אשם איזה מהן קודם	איבעיא להו דם עולה ודם אשם איזה מהן קודם	א
דם אשם עדיף דמכפר או דלמא דם עולה עדיף דקא אתי מכוח כליל	דם עולה כליל דקאתי מכח כליל או דילמ' דם אשם קדים דמכפר	דם עלה קודם דקאתי מכח כליל או דילמ' דם אשם קודם דקאתי מכח מכפר	דם עולה קדים דקאתי מכח כליל או דילמ' דם אשם קדים דמכפר	דם עולה קודם דקאתי מכח כליל או דילמ' דם אשם קודם דמכפר	דם עולה קודם דקאתי מכח כליל או דילמא דם אשם קודם דקאתי מכח מכפר	דם עולה קודם דקאתי מכח כליל או דילמא דם אשם קודם (דקאתי מכח) דמכפר	ב
תא שמע דם חטאת קודם לדם עולה	ת"ש דם חטאת קודם לדם עולה	ת"ש' דם חטאת קודם לדם עלה	ת"ש' דם חטאת קדים לדם עולה	ת"ש דם חטאת קודם לדם עולה	תא שמע דם חטאת קוד' לדם עולה	ת"ש דם חטאת קודם לדם עולה	ג
ואם איתה ניתני אשם וכל שבן חטאת	דם חטאת הוא דקדים לדם עולה אבל דם אשר לא	דם חטאת הוא דקדים לדם עולה אבל דם אשם לא	דם חטאת הוא דקדים לדם עולה אבל דם אשם לא	דם חטאת הוא דקדים לדם עולה אבל דם האשם לא	אבל דם אשם לא	אבל דם אשם לא	ד
משום דקא באעי מיתנא סיפא אברי עולה קודמין לאימורי חטאת...	בדין הוא דבעי ליה למיתני דם אשם ואידי דבעי למיתני סיפא אברי עולה קודמין לאימורי חטאת...	בדין הוא דאיבעי ליה למיתני דם אשם ואידי דבעי למיתנא סיפא אברי עולה קודמין לאימורי חטאת...	בדין הוא דאיבעי ליה למיתני דם אשם ואידי דבעי למיתני סיפא אברי עולם קודמין לאמורי חטאת...	בדין הוא דאיבעי למיתני סיפא אברי עולה קודמין לאימורי חטא...	בדין הוא דאיבעי למיתני דם אשם ואידי דבעא למיתני סיפא אברי עולה קודמין לאימורי חטאת...	בדין הוא דאיבעי למיתני דם אשם ואידי דבעא למיתני סיפא אברי עולה קודמין לאימורי חטאת...	ה

האיבעיא באה ברצף של שאלות העוסקות בסדר קדימות בין עולה, אשם וחטאת. לשאלות אלו אין התייחסות ישירה במשנה. הסוגיה מביאה בחוליה ג ברייתא, שממנה ניתן לדייק שדם עולה קודם.⁷²

72 בקטע זה יש מספר חילופי נוסח שאינם מעיקר הדיון כאן ועל כן לא אעיר עליהם במסגרת מאמר זה.

נוסח כתב יד ק

כפי שניתן לראות בחוליה ד בכתב יד ק מופיע נוסח אחר, המביא את הדיוק מהמשנה בלשון שונה: 'ואם איתה ניתני אשם וכל שכן חטאת'. כלומר, אילו היה דם אשם קודם, הייתה המשנה משמיעה את הדין במקרה החמור, וילמד הקל ממנו.⁷³ מתשובת הגמרא מיד להלן: 'בדין הוא דאיבעי ליה למיתני דם אשם... משום הכי תנא חטאת' יש סיוע לנוסח כתב יד ק, המביא את חלקי הסוגיה באופן אחיד ומותאם.

נוסח פרשן אנונימי

סיוע לנוסח כתב יד ק נמצא בפרשן (להלן יודגש מה שנראה כציטוט מן הגמרא).

ואיבעיא להו דם עולה ודם אשר איזה מהן קודם. ואמרי' תא ש' מדתנן דם חטאת קודם לדם עולה ואם איתה דם אשם קודם לדם עולה ליתני דם אשם קודם לדם עולה וכל שכן דם חטאת קודם לדם עולה.⁷⁴

אומנם, את הדיוק מהמשנה הפרשן מביא בלשונו המשולבת עם נוסח הגמרא, ואין לראות במשפט: 'ואם איתה דם... לדם עולה' ציטוט של נוסח הסוגיה. מכל מקום אפשר להסיק מדבריו, שעמד לפניו הנוסח של כתב יד ק. ניתן גם להסיק שכתב יד ק אינו מושפע מנוסח הפרשן, שהרי הפרשן אינו מצטט, אלא מביא בלשונו, ולא מסתבר שהמעתיק של כתב היד או זה שלפניו שחזר את הנוסח על פי לשון הפירוש.

ב.2 דף קד עא

המשנה בדף קג ע"ב מציגה מחלוקת בין חכמים ובין ר' חנינא סגן הכהנים.⁷⁵ על פי המובא שם, לדעת חכמים, ייתכן מצב שבו יישרף הקורבן בשל פסול שארע בו.⁷⁶ ולדעת ר' חנינא ועל פי עדותו: 'לא ראיתי עור שיוצא לבית השריפה'. משמע שלעולם זכו הכהנים בעור.

הסוגיה בדף קד ע"א דנה בבירור דעתו של ר' חנינא. בחוליות ו-ח מופיעים חילופי הנוסח האלה:

- | | |
|----|---|
| 73 | בשתי האיבעיות הקודמות, גם בכתב יד ק הנוסח הוא כמו בכל כתבי היד אבל באיבעיא זו הנוסח שונה. |
| 74 | על השימוש במונח 'תא שמע' כפתיח למשנה ראו: ורפהטיג, תא שמע, עמ' 61-67. |
| 75 | על פי כל כתבי היד והדפוסים למעט כתב יד ק שמביא את המשנה בדף קד ע"א. |
| 76 | אם ארע פסול בקורבן קודם הפשטת העור, כל הקורבן נשרף, ולא זכו הכהנים בעור. אבל אם נפסל הקורבן לאחר הפשטת העור, זכו הכהנים בעור. |

ו	ז	זש ⁷⁷	מ ⁹⁵	ז121	ז119	פ	ק
ו	והאיכא אחר הפשט קודם זריקה לרבי אלעזר ברבי שמעון דאמרו אין הדם מרצה על העור בפני עצמו	והאיכא אחר הפשט קודם זריקה כרבי אלעזר ברבי שמעון דאמרו אין הדם מרצה על העור בפני עצמו	והאיכ ⁷⁸ קודם הפשט קוד' זריק' ל' אלע' בר' שמע' דא' אין הדם מרצה על העור בפני עצמו	והאיכא אחר הפשט קודם זריקה בר' דאמ' הדם מרצה על העולה בפני עצמו	והאיכ' אחר הפשט קוד' זריקה בר' דאמ' הדם מרצה על העור בפני עצמו	והאיכא אחר הפשט קודם זריקה בר' דא' הדם מרצה על העור בפני עצמו	הרי אחר הפשט קודם זריקה
ז	רבי חנינא כרבי סבירא ליה	כרבי דאמרו הדם מרצה על העור בפני עצמו	הא לא קשי' ר' חנינא כר' סביר' [כר'] דא' הדם מרצ' על העור בפני עצמו	בר' דאמ' הדם מרצה על העולה בפני עצמו	בר' דאמ' הדם מרצה על העור בפני עצמו	בר' דא' הדם מרצה על העור בפני עצמו	כר' אלעזר בר' שמעון דאמ' אין הדם מרצה על העור בפני עצמו
ח	ואיבעית אימא אפילו תוקמא כרבי אלעזר ברבי שמעון מודה רבי שאין הפשט קודם זריקה	ואיבעית אימא אפילו תוקמא כר' מודה רבי שאין הפשט קודם זריקה	ואי' אפי' תימ' ר' אלע' ב"ד שמע' ומוד' ר' שאין הפשט קוד' זריקה	ואיב' אימ' אפי' תימ' כר' אלעז' בר' שמע' שאין הפש' קודם זריקה	ואי' אימ' אפילו תימ' ר' אלעז' בר' שמעו' ומודה שאין הפשט קודם זריקה	ואי' אי' אפילו תימ' כר' אלעז' בר' שמע' מודי שאין הפשט קודם זריקה	ואי בעית אימא אפילו תוקמא כרבי מודה רבי שאין הפשט קודם

כפי שניתן לראות בטבלה אפשר למיין את כתבי היד לשלוש קבוצות:

קבוצה א: עדי הנוסח קונ. קבוצה ב: עדי הנוסח פו121ו119. קבוצה ג: עדי הנוסח

מ⁷⁹.195

77 רבינוביץ, דקדוקי סופרים, עמ' קב, הערה ג מעיר שכך הנוסח בדפוס ונציה רפט, שח ובשיטה מקובצת. הוא מציין את נוסח כתבי היד וטיקן. הוא מוסיף שהנוסח בדפוס ונציה רפ"ג, יושטיניאן, בסילאה, לובלין, קראקא ובנבנשתי שונה. הוא מסיים שבדפוס קרקא ובנבנישתי: 'הוסיפו כר' [אלעזר] מודה רבי והגיה הבה"ז כלפנינו ע"פ רש"י. ייתכן וכוונתו שבדפוס קרקא ובדפוס בנבנישתי הוסיפו על פי רש"י שכתב בפירוש ה"ג'.

78 כך במקור.

79 כולל נוסח ונציה רפ"ט וש"ח ושטמ"ק. עיון בחילופי הנוסח מעלה שבין קבוצה א ובין קבוצה ב קיים הבדל אחד ברור והוא החילוף בין ר"א ב"ש ובין רבי ויש לכך משמעות רבה. כמו כן ישנו גם מכנה משותף ביניהם. נמצא, שמבחינת מבנה הסוגיה ומרכיביה, נוסח קבוצה א ו-ב משותף אלא שהתחלפו השמות. לעומתם נוסח קבוצה ג משקף נוסח מעובד הבא לידי ביטוי בחוליות ז-ח.

תחילה אקדים, שבכרייתא שהובאה בתחילת קד ע"א מובאת מחלוקת בין רבי ובין רבי אלעזר ברבי שמעון. על פי רש"י המחלוקת ביניהם היא בשאלה האם הדם מרצה על העור רק אם הותר בשר שעה אחת, או שמא גם אם לא הותר בשר שעה אחת.⁸⁰

מהלך הסוגיה לפי פו119121

בחוליה ו הסוגיה מקשה על ר' חנינא. להערכתי הפרשנות על קושיית הגמרא היא כהסברו של רש"י שהקושיה היא כשיטת ר"א ב"ש, אלא שהלשון קצרה. ובחוליה ח הסוגיה מתרצת גם אליבא דר"א בר"ש.⁸¹

מהלך הסוגיה לפי קונ

בחוליה ו הסוגיה מקשה על ר' חנינא. לפי נוסח זה, הסוגיה מקשה כשיטת רבי! נראה שפרשנות אחרת למחלוקת רבי ור"א ב"ש עומדת ביסוד הנוסח. פרשנות זו נמצאת אצל הפרשן האנונימי, ומפירושו לדברי רבי בפרט ולסוגיה בכלל, עולה שנוסח הגמרא שלפניו הוא כנוסח קונ.⁸² בחוליה ז מתרצת הסוגיה שר' חנינא כר"א ב"ש. וכך נמצא בפרשן בעמ' יג (להלן יודגש מה שנראה כנוסח הגמרא):

סבר לה כר' אלעזר ב"ר שמ', דא' אין הדם מרצה על העור בפני עצמו, ואם הופשט קודם זריקה ואירע בו פסול קודם זריקה, דמי כאילו הוא מחובר בבשרו. וכיון שאין בשר בשעת זריקה, אין כאן עור, והכל יוצא לבית השריפה. ואנן בעינן עור חלוץ, שנפשט כמצותו אחר זריקה, ואחר כך אירע בו פסול.

בחוליה ח מופיע: 'ואי בעית אימא אפלו תוקמיה ברבי מודה רבי, שאין הפשט קודם', נראה שחסרה כאן המילה 'זריקה'. וזו לשונו בעמ' יג:

ואי' תימ' ר' חנניה סגן הכהנים כר' סבירא ליה, ואע"ג דסבר ר', הדם מרצה על העור בפני עצמו, מודי ר', שאין הפשט קודם זריקה. ואם הופשט קודם זריקה כמחובר דמי.

מסתבר אם כך, שנוסח ק לא הושפע מנוסח הפרשן. שהרי הפרשן לא מצטט את הסוגיה כלשונה, אלא משלב אותה בתוך הפירוש בלשונו. העובדה שנוסח ק מצוי בדפוס ראשון ובנוסח הפרשן, מלמדת שנוסח ק לא נוצר בתימן אלא יסודו קדום.

80 רש"י קד ע"א, דב"ה רבי אלעזר ברבי שמעון'.

81 רש"י קד ע"א, דב"ה 'והאיכא'.

82 בפירושו לדף קג ע"ב. בעמ' יב באמצע דב"ה 'מתני' כל שאין לו בבשר'.

מסקנות

מדוגמאות אלו ניתן להסיק כמה מסקנות באשר לכתב יד ק הן מבחינת הנוסח שהוא מייצג והן מבחינת היחס בינו ובין נוסח הפרשן ומידת התלות ביניהם.

א. התאמה בין נוסח הפרשן ובין נוסח ק כפי שעולה מהדוגמאות הללו, שכיחה מאוד על פני כל המסכת ברבים מן הקטעים ששרדו מן הפירוש. ניתן לראות בדוגמאות רבות נוספות גם את חוסר התלות בין העדים. על כן אני מוצא חשיבות רבה בנוסח הפרשן, שיש בו כדי להעיד שנוסח כתב יד ק באותם המקומות לא נוצר בתימן בתהליך של עיבוד ושכלול הטקסט.

ב. מפאת ריבוי של הדוגמאות, ייתכן שניתן לומר כך בזהירות הדרושה גם על מקומות רבים נוספים במסכת, שבהם אין לנו האפשרות להשוות.

ג. יש לנהוג במשנה זהירות מלהסיק מסקנות נחרצות על מסורת תימן רק לאור ההשוואה עם מסורות אחרות שבידינו. גילוי של פרשן שמשנה את התמונה ביחס לנוסח כתב יד תימני, מחייב אותנו לקחת בחשבון שמא במקומות אחרים טרם התגלתה כזו. מסקנה זו אינה מוגבלת אך ורק לתחומה, קרי, מסורת הנוסח של מסכת זבחים, אלא היא בעלת חשיבות גדולה למתודולוגיה של חקר נוסח התלמוד בפרט וחקר טקסטים קדומים בכלל.

ד. חשוב להדגיש: מסקנות אלו אינן שוללות את האפשרות של עיבוד והתערבות בנוסח כתב יד ק בתימן. אדרבה, ניתן להציג גם מקומות שכנראה משקפים תופעה זו, אלא שאין זו התופעה המרכזית והנפוצה ביחס לנוסח כתב יד ק.

רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים

אברמסון, ע"ז	ש' אברמסון, (מהדיר), מסכת עבודה זרה כתב יד בית המדרש לרבנים בניו יורק, ניו יורק תשי"ז.
אברמסון, רבינו חננאל	ש' אברמסון (מהדיר), ספר פירוש רבנו חננאל לתלמוד, מחקר על הפירוש, ירושלים תשנ"ה.
אברמסון, שמואל בן חפני	ש' אברמסון, הרב שמואל בן חפני (גאון סורא) פרקים מן ספר 'מבוא התלמוד', ירושלים תש"ן.
אברמסון, רב ניסים	ש' אברמסון, רב ניסים גאון - חמשה ספרים, ירושלים תשכ"ה.
אפטוביצר, תענית	V. Aptowitzer, 'Sous quelle forme une édition critiaue du Talmud est - elle possible et admissible?', <i>REJ</i> XCI (1931), pp. 205-217
אסף, גניזה	ש' אסף, תשובות הגאונים מתוך ה'גניזה', ירושלים תרפ"ט.
אסף, חננאל בר חושיאל	ש' אסף, 'חננאל בן חושיאל מקירואן', קרית ספר יט (תש"ב-תש"ג), עמ' 229-231.
אפשטיין, לרבינו ברוך	י"נ אפשטיין, 'לרבינו ברוך מארץ יון', תרביץ טז (תש"ה), עמ' 49-53 (נדפס מחדש, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, ב, כרך ב, ירושלים תשמ"ח, עמ' 738-742).
אפשטיין, מבוא	י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ס.
אפשטיין, מסורות	י' אפשטיין, 'מסורת הנוסח של בבלי יומא פרק ג', עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תש"ס.
אפשטיין, שרידי	י"נ אפשטיין, 'שרידי שאילתות', תרביץ ו (תרצ"ה), עמ' 460-497. (נדפס מחדש, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, ב, כרך א, ירושלים תשמ"ח, עמ' 500-537).
ארזי, תמיד	ס' ארזי, 'שתי עריכות קדומות של מסכת תמיד', תרביץ עז (תשס"ז), עמ' 265-272.
בנוביץ, לולב וערבה	מ' בנוביץ, תלמוד האיגוד: לולב וערבה והחליל, ירושלים תשע"ג.
בנוביץ, ענפי הנוסח	מ' בנוביץ, 'שני ענפי הנוסח של פרק שבועות שתיים בתרא בבלי', סידרא י (תשנ"ד), עמ' 5-38.
בנוביץ, שבועות שתיים	מ' בנוביץ, 'נוסח פרק שבועות שתיים בתרא בבבלי: מהדורה ביקורתית של בבלי שבועות פרק ג' עם מבוא', חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, תשמ"ז.
בעדני, היו בודקין	נ' בעדני, 'נוסח פרק היו בודקין תלמוד בבלי מסכת סנהדרין פרק חמישי בצירוף מבוא והערות', חיבור לשם קבלת תואר

- מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, תשנ"ט.
- E.A Bar-Asher Siegal, *Introduction to the Grammar of Jewish Babylonian Aramaic*, Münster 2016².
- בר-אשר סיגל, מבוא
- בר-אשר סיגל, על שימושים
- בר-אשר סיגל, מעשרות
- ברודי, ספרות
- ברודי, תשובות
- ברנר, מסורות
- גולינקין, יום טוב
- דיימונד, תענית
- דנציג, לתלמודם
- הבלין, תורתן
- הורביץ, קטלוג קטעי
- הרפנס, גרש ירחים
- וולד, אלו עוברין
- וסטרייך, כל הזבחים
- בר-אשר סיגל, 'על שימושים לא אנפוריים של הכינויים הרומזים בארמית הבבלית', לשוננו עד (תשע"ב), עמ' 266-229.
- מ' בר-אשר סיגל, פרשת מעשרות (דב' יד, כב-כט) במכילתא לדברים דר"י: בירור טקסטואלי ופירוש, עבודת גמר, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2006.
- י' ברודי, 'ספרות הגאונים והטקסט התלמודי', י' זוסמן ודר' רוזנטל (עורכים), מחקרי תלמוד א תש"ן, עמ' 289-237.
- י' ברודי, תשובות רב נטרונאי בר הילאי גאון, ירושלים תשנ"ד.
- א' ברנר, 'מסורות הנוסח של פרק ראשון של מסכת יומא (בבלי)', חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, תשע"ג.
- ד' גולינקין, 'פרק יום טוב של ראש השנה בבבלי (חלק ב)': מהדורה מדעית עם פירוש', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, בית המדרש לרבנים באמריקה, תשמ"ח.
- א' דיימונד, 'דוגמא למהדורה מדעית עם פירוש למסכת תענית, תלמוד בבלי, ראש פרק א' בצירוף מבוא', מוגש כקיום חלקי של הדרישות לתואר דוקטור לפילוסופיה, בית המדרש לרבנים באמריקה, תש"ן.
- נ' דנציג, 'לתלמודם של גאונים: נוסח התלמוד שבספר הלכות גדולות', הקונגרס העולמי למדעי היהדות, י, ג-1 (תשמ"ט), עמ' 162-155.
- ש"ז הבלין, תורתן של גאונים, א, ירושלים תשנ"ג.
- E. Hurvitz, "Catalogue of the Cairo Geniza fragments" in *The Westminster College Library*, Cambridge and New York, 2006
- ג' הרפנס, תשובות הגאונים גרש ירחים, בני ברק תשנ"ב.
- ש"י וולד, פרק אלו עוברין בבלי פסחים פרק שלישי, מהדורה ביקורתית עם ביאור מקיף, ניו יורק וירושלים תש"ס.
- ר' וסטרייך, 'מהדורה מדעית עם פירוש על דרך המחקר לפרק 'כל הזבחים' תלמוד בבלי מסכת זבחים פרק שמיני', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר אילן,

תשס"ח.

- ז' ורהפטיג, 'הערות על שלושה כללי גמרא: תא שמע, גופא אום תמצא לומר', סידרא י (תשנ"ד), עמ' 61-67.
- זוסמן, אוצר י' זוסמן, אוצר כתבי היד התלמודיים - מבואות ומפתחות, ירושלים תשע"ב.
- זוסמן, כתבי יד י' זוסמן, כתבי יד תלמודיים הרצאה בערב השקת האתר' מהדורה מקוונת
- <http://jnul.huji.ac.il/dl/talmud/sussmann.htm>
- טובי, קטע י' טובי, 'קטע מתוך כתבי יד תימני קדום של בבלי מסכת גיטין', סיני קכה (תש"ס), עמ' קסה-קעד.
- טל, חוטם א"י טל, 'חוטם לב או טבור', סידרא כו (תשע"א), עמ' 7-17.
- טרובאטו, כל מה שרציית P. Trovato, *Everything You Always Wanted to Know about Lachmann's Method: A Non-Standard Handbook of Genealogical Textual Criticism in the Age of Post-Structuralism, Cladistics, and Copy-Text*, Libreriauniversitaria.it Edizioni 2014
- יעקב, מסורת תימן D. Ya'akov, 'The Relation between Maimonides and the Yemenite Tradition in Mishnaic Hebrew', *Studies in Mishnaic Hebrew and Related Fields: Proceedings of the Yale Symposium on Mishnaic Hebrew, May 2014*, Jerusalem 2017, pp. 369-294.
- כ"ץ, מספר הצדיקים כ"ץ, 'מספר הצדיקים בעולם', מחניים 7 (תשנ"ד), עמ' 205-200.
- כ"ץ, תיאורי כ"ץ, 'ע' שמלצר, ה' גרשוני, 'תיאורי כתבי היד השלמים של התלמוד הבבלי', מהדורה ב 2019, תשע"ט מהדורה מקוונת <https://fjms.genizah.org>
- כשר, הוצאה חדשה מ' כשר, 'על דבר הוצאה חדשה של תלמוד בבלי', תלפיות ג (תש"ח), עמ' 496-475.
- כשר ומנדלבוים, שרי האלף מ"מ כשר וי"ד מנדלבוים, שרי האלף, חלק ראשון, ירושלים תשל"ט.
- לוינ, אוצה"ג, ג ב"מ לוינ, אוצר הגאונים, מסכת עירובין מסכת פסחים, ירושלים תרצ"א.
- ליפשיץ, פירוש המיוחס י' ליפשיץ, 'פירוש המיוחס לרבינו חננאל למסכת זבחים',

- מוריה ז, יא-יב (תשל"ח), עמ' ה-יב.
- מ' בית אריה, אוצר
Codices Hebraicis Litteris exarati quo tempore scripti fuerint exhibentes (אוצר המצחפים העבריים כתבייד בכתב עברי מימי הביניים בציוני תאריך), Turnhout [Belgium] : Brepols, c1997-2006
- מארכס, ביקורת
 A. Marx, 'Pereferkowitsch's Edition of Berakot', *JQR* NS I (1910), pp. 279-285
- מורג, ארמית
 ש' מורג, ארמית במסורת תימן: לשון התלמוד הבבלי, ירושלים תשמ"ח.
- מורג, רקעה
 ש' מורג, 'על רקעה של מסורת הארמית הבבלית של עדת תימן, ש' מורג, י' בן עמי (עורכים), מחקרי עדות וגניזה, ירושלים תשמ"א, עמ' 172-137.
- מורגנשטרן, שיעורים
 M. Morgenstern, *Studies in Jewish Babylonian Aramaic: Based upon Early Eastern Manuscripts*, Winona Lake: Eisenbrauns 2011
- סאלאוויציק, השלמה
 א' סאלאוויציק, 'השלמה לספר פסקי רי"ד מסכת זבחים', מוריה יט (תשנ"ד), עמ' ג-ו.
- סבתו, בבלי סנהדרין
 מ' סבתו, 'בבלי סנהדרין כתבי יד וענפי נוסח', סוגיות במחקר התלמוד יום עיון לציון חמש שנים לפטירתו של אפרים א. אורבך, ירושלים תשס"א, עמ' 98-80.
- סבתו, כתב יד
 מ' סבתו, כתב יד תימני למסכת סנהדרין (בבלי) ומקומו במסורת הנוסח, ירושלים תשנ"ח.
- סבתו, מוקדם ומאוחר
 מ' סבתו, 'על מוקדם ומאוחר בעדי הנוסח של התלמוד הבבלי - תגובה למאמרו של אהרן עמית', סידרא כא (תשס"ו), עמ' 153-145.
- סגל, מגילה
 א' סגל, 'מסורות הנוסח של בבלי מגילה', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ב.
- סגל, מסורת
 א' סגל, 'מסורת הנוסח של כתב יד אוניברסיטת קולומביה למסכת מגילה', תרביץ נג (תשמ"ד), עמ' 69-41.
- עמית, היה קורא
 א' עמית, 'שני ענפי הנוסח של פרק היה קורא בבבלי ברכות ותרומתם להבנת תולדות העריכה של הבבלי', ד' גולינקין, מ' בנוביץ, מ"ע פרידמן, מ' שמלצר, ד' שפרבר (עורכים), תורה לשמה: מחקרים במדעי היהדות לכבוד פרופסור שמא יהודה פרידמן, ירושלים תשס"ח, עמ' 267-223.

<p>א' עמית, 'נוסח פרק מקום שנהגו בבבלי מהדורה ביקורתית של פרק רביעי ממסכת פסחים על פי כתבי היד וקטעי הגניזה', חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, תשנ"ה.</p>	<p>עמית, מקום שנהגו</p>
<p>א' עמית, 'מקומם של כתבי היד התימניים במסורת הנוסח של בבלי פסחים', <i>HUCA</i>, LXXIII (2002), pp. 31-77</p>	<p>עמית, מקומם</p>
<p>א' עמית, 'על גרסת רבנו חננאל בבבלי פסחים ח ע"ב', סידרא כא (תשס"ו), עמ' 133-144.</p>	<p>עמית, על גרסת</p>
<p>א' עמית, 'שלמא לילתא: האם איסור קול אישה מוזכר בבבלי קידושין ע"א-ע"ב?', סידרא ל (תשע"ה), עמ' 121-131.</p>	<p>עמית, שלמא</p>
<p>ש' עמנואל, מגנזי אירופה, ירושלים תשע"ה.</p>	<p>עמנואל, מגנזי</p>
<p>ש' עמנואל, תשובות הגאונים החדשות, ירושלים תשנ"ה. ע' פוקס, 'הגהותיו של רב האי גאון בתלמוד', א' ריינר, מ' אידל, מ' הלברטל, י' הקר, א' קנרפוגל, א' ריינר (עורכים), תא שמע: מחקרים במדעי היהדות לזכרו של ישראל מ' תא-שמע, ב, אלון שבות תשע"ב, עמ' 601-626.</p>	<p>עמנואל, תשובות</p>
<p>ע' פוקס, מקומם של הגאונים במסורת הנוסח של התלמוד הבבלי, חיבור לשם קבלת דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, תשס"ג.</p>	<p>פוקס, מקומם</p>
<p>י' פיינטוך, 'מעשה הצדוקי והקטורת בבבלי יומא גלגולי נוסח ופרשנות', סידרא כט (תשע"ד), עמ' 79-94.</p>	<p>פיינטוך, מעשה</p>
<p>מ' פניאל, 'נוסח פרק הזורק גט בבבלי', חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, תשע"ד.</p>	<p>פניאל, הזורק</p>
<p>ה' פרוש, 'שינויי הנוסח בתלמוד - הולדתם ומשמעותם', י' קטן, א' סולובייציק (עורכים), בית הועד לעריכת כתבי רבותינו, ירושלים תשס"ג, עמ' 51-64.</p>	<p>פרוש, שינויי</p>
<p>ש"י פרידמן, 'הוספות וקטעי סברא בפרק החובל (ב"ק פ"ה)', סוגיות בחקר התלמוד, ניו יורק וירושלים תש"ע, עמ' 291-312.</p>	<p>פרידמן, הוספות</p>
<p>ש"י פרידמן, 'הפתגם ושברו', <i>JSIJ</i> 2 (2003), עמ' 25-82.</p>	<p>פרידמן, הפתגם</p>
<p>ש"י פרידמן, תלמוד ערוך השוכר את האומנין, הנוסח, ניו יורק וירושלים, תשנ"ז.</p>	<p>פרידמן, השוכר</p>
<p>ש"י פרידמן, 'לאילן היוחסין של נוסחי בבא מציעא - פרק בחקר נוסח הבבלי', מחקרים בספרות התלמודית: יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לשאול ליברמן, ירושלים תשמ"ג, עמ' 93-147 (נדפס שוב: סוגיות בחקר התלמוד הבבלי, ניו יורק וירושלים תש"ע, עמ' 192-247).</p>	<p>פרידמן, לאילן</p>

פרידמן, להתהוות	ש"י פרידמן, 'להתהוות שינויי הגירסאות בתלמוד הבבלי', סידרא ז (תשנ"א), עמ' 67-102.
פרידמן, לתלמודם	ש"י פרידמן, 'לתלמודם של גאונים קטע קדום של תלמוד עם גליונות נוסח', סוגיות בחקר התלמוד, ניו יורק וירושלים תש"ע, עמ' 280-290.
פרידמן, סוגיות	ש"י פרידמן, סוגיות בחקר התלמוד הבבלי, ניו יורק וירושלים תש"ע.
פרידמן, ענף נוסח	ש"י פרידמן, 'ענף-נוסח חדש במסכת שבת בתלמוד הבבלי', אוקימתא א (תשע"ג), עמ' 133-193.
פרידמן, שוב למימרות	ש"י פרידמן, 'שוב למימרות האמוראים וסתם התלמוד בסוגיות הבבלי', סוגיות בחקר התלמוד, ניו יורק וירושלים תש"ע, עמ' 57-135.
פרידמן, תוספתא	ש"י פרידמן, תוספתא עתיקתא - מסכת פסח ראשון, רמת גן תשס"ג.
פרייס, מו"ק	י' פרייס, מסכת מגילה ומסכת מועד קטן יוצאות לאור על פי כתב יד תימני שבספריית קולומביה, ירושלים תש"ל.
קארה, כתבי היד	י' קארה, כתבי היד התימניים של התלמוד הבבלי - מחקרים בלשונם הארמית, (עדה ולשון י), ירושלים תשמ"ד.
רבינוביץ, דקדוקי סופרים	רנ"נ רבינוביץ, ספר דקדוקי סופרים, זבחים, ירושלים תש"כ.
רבינוביץ, רב שרירא	נ"ד רבינוביץ, תשובות ופירושי רב שרירא גאון, ירושלים תשע"ב.
רוזנטל, כריתות	י' רוזנטל, 'מסכת כריתות (בבלי): לחקר מסורתיה', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ד.
רוזנטל, כתב יד	א"ש רוזנטל, תלמוד בבלי, מסכת פסחים-כתב יד ששון לונצר ומקומו במסורת הנוסח, לונדון תשמ"ה.
רוזנטל, פסחים	א"ש רוזנטל, 'לעריכת מסכת פסח ראשון בבלי בצירוף הוצאה ביקורתית של מ' פסחים ב' א-י"ד א', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1959.
רוזנטל, קטעים חדשים	א"ל רוזנטל, 'קטעים חדשים מר"ח זבחים', מוריה ט (תשמ"ז), עמ' ג-י.
רוזנטל, תולדות	א"ש רוזנטל, 'תולדות הנוסח ובעיות עריכה בחקר התלמוד הבבלי', תרביץ נז (תשמ"ח), עמ' 1-36.
רוזנטל, תמורה	א"ש רוזנטל, 'ללשוניתיה של מסכת תמורה', תרביץ נח (תשמ"ט), ירושלים, עמודים 317-356.
שושטרי, מאגדה	ר' שושטרי, 'מאגדה להלכה: לגלגוליה של סוגיית מצווה הבאה

בעבירה בבלי סוכה כט ע"ב-ל ע"א' HUCA 81 (2010) עמ' יז-מד.	
ר' שושטרי, 'מסורות הנוסח של מסכת סוכה בבבלי', עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, תש"ע.	שושטרי, סוכה
ר' שושטרי, 'שני טפסים מן הגניזה לפרק לולב הגזול: לקדמותו של ענף הנוסח המערבי', JSIJ 11 (2012), עמ' 1-38.	שושטרי, שני טפסים
ר' שושטרי, 'תגובה למאמרו של אלכס טל (סידרא כו)', סידרא כט (תשע"ד), עמ' 189-191.	שושטרי, תגובה
ר' שושטרי, 'תרומתם של שני טפסים מן הגניזה לזיהוי ענפי הנוסח של פרק יום הכיפורים בבבלי', גנזי קדם (טרם ראה אור).	שושטרי, תרומתם
י"ש שפיגל, 'עמודים בתולדות הספר העברי, הגהות ומגיהים, רמת גן, תשס"ה.	שפיגל, עמודים
ע' שרמר, 'בין מסורת-עריכה למסורת-נוסח: מהדורה אחרת של בבלי מועד קטן מן הגניזה', תרכ"ץ סא (תשנ"ב), עמ' 399-375.	שרמר, בין מסורת
ע' שרמר, 'לישנא אחרינא למסכת מועד קטן מן הגניזה', סידרא ט (תשנ"ג), עמ' 161-117.	שרמר, לישנא אחרינא
ע' שרמר, 'משפחות כתבי יד מסורת נוסח של מועד קטן', סידרא ו (תש"ן), עמ' 150-121.	שרמר, משפחות
ע' שרמר, 'תרי לישאני - מסורת הנוסח של בבלי מועד קטן', אסופות ב (תשמ"ח), עמ' יז-כת.	שרמר, תרי לישאני
ס' תוראן, 'פרק שלישי (אלו הן הלוקין)' של מסכת מכות מן התלמוד הבבלי: מהדורה ביקורתית עם פירוש מדעי, מוגש כקיום חלקי של הדרישות לתואר דוקטור לפילוסופיה, בית מדרש לרבנים באמריקה, תשס"ד.	תוראן, מכות